

KUML 2023

KUML 2023

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Anmeldelser

Cat Jarman: *Flodernes konger – vikingernes rejser fra Skandinavien til Silkevejen* (oversat fra engelsk af J.P.K. Jensen). Lindhardt & Ringhof. København 2022. 368 sider. ISBN 9788727014463. Pris: 299 DKK.

Vi møder vikingerne overalt i vores hverdag. Som fagperson burde man glæde sig over, at denne oversømmelse af og til prikker til nysgerrighed og begær efter viden blandt det bredere publikum. Formidlingsefterspørgslen vedrørende vikingetiden er steget markant de sidste ti år. Tilbuddene har fulgt efterspørgslen, og mange museer har satset hårdt på perioden og dens farverige karakterer i deres formidling.

Boghandlen sækker heller ikke bagud på det område. I de sidste ti år har vi set flere populærvidenskabelige udgivelser om vikingetiden på dansk, og nogle er endda blevet til bestsellere. Karakteristisk for en del af formidlingsbøgerne om emnet er, at de typisk ikke skrives af forfattere, som også publicerer forskning om vikingetiden i internationale, fagfællebedømte tidsskrifter eller bøger. Parallelt er der blevet skrevet oversigtsbøger om 'vikingeverdenen' af internationalt anerkendte specialister, som anvendes flittigt i undervisningen ved universiteterne, men som sjældent udkommer i dansk oversættelse hos kommercielle forlag.

Formidling og forskning i vikingetiden kører altså ofte som to separate spor ved siden af hinanden. Sådant en arbejdsfordeling er som udgangspunkt ikke problematisk. Forskerne behøver ikke nødvendigvis at stå for formidling alene – det er de ikke altid lige så gode til som dem, der specialiserer sig i det – og formidlere behøver ikke at være forskere, så længe de sætter sig ordentligt ind i stoffet. I mange tilfælde leverer formidlere en fremragende

indsats ved at levendegøre andres forskning og dermed gøre den mere forståelig for et bredere publikum.

Cat Jarmans *Flodernes konger* adskiller sig fra hovedparten af de populærvidenskabelige bøger om vikingetiden, der er udgivet på dansk, og brillerer ved sin evne til at forene de to spor. Forfatteren er nemlig en erfaren feltarkæolog og forsker med speciale indenfor den periode i europæisk historie, der oftest betegnes som vikingetiden. Jarmans faglige baggrund inkluderer også nogle af de naturvidenskabelige, som bidrager rutinemæssigt til den arkæologiske forskning, dvs. fysisk antropologi og isotopanalyser. Udover at have en ph.d.-grad fra universitetet i Bristol har hun publiceret forskningsartikler om sine resultater og er et kendt ansigt ved fagkonferencer. Jarmans CV giver hende al den autoritet, der skal til for at udgive endnu en bog om vikingetiden.

Men det er ikke forfatterens faglige adelsmærker, der gør *Flodernes konger* til fremragende læsning. Der er især tre ting, som Jarman lykkes usædvanligt godt med. For det første formår hun at inddrage de nyeste forskningsindsigter, herunder sine egne og dem, som i stigende grad kommer fra naturvidenskaben, på en lettilgængelig måde. For det andet evner hun at ramme en tone, som er præcis, til tider lyrisk og altid engagerende. Og for det tredje viser hun forbindelserne på tværs af hele vikingeverdenen med fokus på relationer og mennesker. Alt det kan hun, fordi hun kender sit stof, brænder for det og formår at gøre det personligt hele vejen igennem.

I bogen tager Jarman læseren på en lang rejse mellem Vest- og Østeuropa med udgangspunkt i en lille, umiddelbart ubetydelig dims: en karneolperle med oprindelse i Indien, som blev fundet i en vikingegrav i Repton, England. Jarman har

her formuleret et mysterie, der skal opklares på bedste Hercule Poirot-vis. Hvordan kan fundet af perlen forklares mest logisk? Alle spor skal undersøges, indtil en sammenhængende fortælling kommer frem – så flot sammenhængende, at den nødvendigvis må være sand. Jarmans opdagelsesrejse udfolder sig geografisk, og læseren hjælpes undervejs af regionale kort, som viser de vigtigste lokaliteter nævnt i teksten. Gåden løser sig til sidst med Jarmans hovedforklaring på den maritime ekspansion, der anses som det primære definitionskriterie for vikingefænomenet: Det handlede om profit, mener hun, “en fornyet hunger efter eksotiske og prestigefyldte råvarer”. Vikingetiden er hermed en fortælling om økonomisk globalisering med dertilhørende komplekse kulturelle implikationer. I denne verden er fundet af en karneolperle fra Indien i en grav i England, tilhørende en mand med kulturel baggrund i Skandinavien, nærmest en selvfølgelighed.

Jarman bruger den første del af bogen på at undersøge konteksten for fundet af karneolperlen, lokaliteten Repton, den store hedenske hær og vikingetogterne i England i bred forstand. Hun bevæger sig derefter i bogens anden del mod Skandinavien og skildrer et militariseret samfund i forandring i takt med en stigende grad af kulturel påvirkning udefra. Det fører Jarman mod øst i den tredje del af bogen, hvor hun udpensler flodkongernes virke i Rusriget i det nuværende Ukraine, Det Byzantinske Rige og i det Abbasidkalifatet. Det er klart en af bogens styrker, at den integrerer fund og begivenheder fra alle disse regioner i én sammenhængende fortælling.

Undervejs gennemgår Jarman nogle af de mere traditionelle og mere omdiskuterede emner indenfor vikingetidsforskning såsom slavehandel og sølv, skibsteknologi, rusfolkets oprindelsesmyter (både fortidige og nutidige) og ikke mindst eksistensen af kvindelige krigere. Her hviler hun

på nyere publikationer, som der henvises til i noteapparatet – dog ikke helt formfuldendt grundet formidlingsformatet. Der er også nogle emner, som man typisk møder i populærvidenskabelige bøger om vikingetiden, som hun ikke rigtigt tager med, såsom forandringen af kongemagten eller indførelsen af kristendommen i Skandinavien. Det er en bog med en vinkel, ikke en syntese, og det er egentlig forfriskende med denne bevidste prioritering – i hvert fald for en fagperson.

Hun formår også at inddrage de nyeste naturvidenskabelige resultater og at forklare, hvad de egentlig betyder, og deres reelle begrænsninger på pædagogisk vis – nogle centrale kritiske aspekter, som generelt formidles for lidt. Her kaster hun lys over isotopanalyser, fysisk antropologi og DNA og viser samtidig, hvor vigtigt samarbejdet mellem naturvidenskab og arkæologi er, både i forhold til at stille de rigtige spørgsmål og i forhold til at tolke resultaterne i deres rette kulturhistoriske kontekst.

Lidt mindre stærk er Jarman dog, når hun bruger de skriftlige kilder. Det er selvfølgelig heller ikke hendes kernefaglighed, men man kunne have ønsket, at hun forholdt sig lige så kritisk til dem, som hun gør til sine kollegers naturvidenskabelige resultater. F.eks. skriver Jarman, at “*Den Angelsaksiske Krønike* gør det meget klart, hvor stor en gene de indtrængende hedninges religiøse overbevisninger var” (s. 143). Er det egentlig det, krøniken gør? Det tryk, der lægges på religiøs forskel, hører til krønikegenrens regler og handler om at skabe et fjendebillede snarere end en akkurat beskrivelse. Angriberne var nødvendigvis onde, da de ikke var kristne (selvom nogle iblandt dem formodentlig allerede var). På s. 274 minder Jarman læseren om, at man også bør “huske senere sagakilder, der beskriver 900-tallets skandinaviske vikingeangreb på østlige territorier”. Hun tager som eksempel *Heimskringla*, som tilskrives den islandske

lærde Snorri Sturluson (1179-1242) og et vist angreb år 997 over Østersøen, ved 'Valdemars herredømme'. Her burde de kildekritiske alarmklokker ringe. Udtrykket 'Valdemars herredømme' viser med al tydelighed, at forfatteren var bekendt med Valdemar Sejrs erobring af Estland i 1219 og sandsynligvis i lang mindre grad med forholdene i slutningen af 900-tallet. Udover at være et politisk værk, som kræver forsigtig brug – selv når værket behandler de norske kongers historie på Snorris egen tid – virker *Heimskringla* svær at stole på, når det kommer til værkets oplysninger om et specifikt angreb i Østersøen mere end to hundrede år tidligere. Samme problem støder Jarman på på s. 285, når hun anvender *Nestorkroniken* som en – virker det til – stort set pålidelig kilde til Olga af Kyivs bedrifter i den første halvdel af 900-tallet. Selvom Olga uden tvivl var en usædvanlig kvinde, som var værd at erindre, blev *Nestorkroniken* nedskrevet omkring 1113, altså langt senere end de begivenheder, den beskriver. Ligesom *Heimskringla* er det et politisk værk, og dets fortællinger om begivenheder før tusindårsskiftet har et tydeligt legendarisk og politisk tendentiøst præg.

Flodernes konger anvender også flittigt 'viking' som begreb – der er vikingeskib, vikingetogt, vikingesmykker, vikingebyer osv. Kan alle træk af skandinavisk kultur i denne periode egentlig beskrives som 'viking'? Det vil i så fald stride imod, hvad meget af nyere forskning har påvist. Og hvad med andre etniciteter blandt 'vikingegrupper', som er blevet gjort mere synlige i de sidste års forskning? Jarman viser ellers en fin forståelse for identiteternes kompleksitet, især i forhold til rusfolket, men man kunne godt have ønsket sig en mere eksplicit problematisering af, eller i hvert fald refleksion over, brugen af begrebets nationalromantiske resonanser, end når hun skriver om *sueones*, s. 228, at "de var altså svenskere, eller med andre ord dem, vi vil kalde vikinger".

Der er også nogle mindre faktuelle problemer eller generaliseringer, som strækker materialets forklaringssevne langt udover det, det egentlig kan. F.eks. skriver Jarman på s. 204, at "de første islamiske mønter nåede det østlige Skandinavien i slutningen af 700-tallet eller begyndelsen af 800-tallet: i Birka i Sverige, Ribe i Danmark og Staraya Ladoga i Rusland omkring år 786." Udover at Ribes geografiske position gør, at det sydvestjyske emporium dårligt kan anses som 'østligt', er fremkomsten af islamiske mønter i Ribes bylag meget begrænsede. Bortset fra et muligt fragment udgravet i 1970'erne er der kun fundet en lille bunke dirhem-imitationer fra 780'erne, som nu er omtolket til at være smykker. De få eksempler, der kendes fra Ribe, stammer fra kontekster udenfor centrum dateret til efter midten af 800-tallet. Import af glasperler fra Mellemøsten eller det østlige Middelhav, tidsfæstet til 780'erne, er til gengæld et klarere bevis for åbningen af en handelsrute mod øst i begyndelsen af vikingetiden.

På s. 203 forklarer Jarman i en fodnote, at "Det Hellige Romerske Rige af Tysk Nation (Det Tysk-Romerske Rige) var et kompleks af territorier og politiske institutioner i Central- og Vesteuropa, der stort set dækker det, der nu er Frankrig, Tyskland og Italien, og som eksisterede fra 800 til 1806. Teknisk set var Karl den Stores titel 'Karl, mest fredfyldte Augustus, kronet af Gud, stor og fredelig kejser, der styrer Romerriget'. Der er nok mange generationer franske og især tyske historikere, som vendte sig i deres grave, da denne sætning blev skrevet. Jo, man kan godt argumentere for, at Det Tysk-Romerske Rige på en eller anden måde havde sine rødder i Karl den Stores franske rige, men det er en grov overdriivelse at påstå, at der var en samlet politisk entitet, der 'dækkede' Frankrig, Tyskland og Italien over tusind år, som talrige historikere har påvist. Derudover drejer det

sig om en misforståelse af fortællingen om Karl den Stores kroning, hvis den fører en til at tro, at han var grundlægger af Det Tysk-Romerske Rige. Jo, Karl blev kronet af paven og hermed sanktioneret af kirken, og jo, han fik titlen Augustus, men det gjorde ham ikke hellig – heller ikke hans imperium. ‘Augustus’ var en bevidst genbrug af meget ældre koder, der af senere tysk-romerske kejsere blev approprieret og brugt til at legitimere dem selv, deres titel og deres rige. Det er kort sagt forkert at skrive, at Det Tysk-Romerske Rige startede i år 800.

På s. 297 fortæller Jarman om en lille gruppe fascinerede arkæologiske fund: tre officielle byzantinske segl, der dateres til den første halvdel af 800-tallet. Disse blev “fundet på skandinaviske handelssteder som Hedeby, Ribe og Birka, hvilket viser, at trafik og handel [mellem Skandinavien og det Byzantinske Rige, red.] gik i begge retninger”. Seglene bærer præg af deres ejer, en vis Patrikios Theodosios, som var ansvarlig for den byzantinske kejsers rustkammer og militære hvervekontor. Disse fund tolkes typisk som udtryk for, at han muligvis forsøgte at rekruttere soldater eller at anskaffe våben under en rejse til Vest- og Nordeuropa. Som Jarman skriver, blev hans segl fundet flere steder i Norden: Hedeby, Ribe, men ikke i Birka. Det tredje fund kommer nemlig fra stormandsgården i Tissø på Vestsjælland. Fundlokaliteterne er særdeles vigtige, da de viser, at Theodosios’ mission havde udvalgte danske magtcentre som specifikke mål snarere end flere emporier spredt over en større region.

Med henblik på en fair vurdering skal det også understreges, at bogen er en oversættelse fra engelsk til dansk. Oversættelsen fungerer umiddelbart udmærket men kniber enkelte steder med fagspecifik terminologi: “hacksølv” (s. 72) fremfor brudsølv eller klipsølv, “kirkegårde” (s. 135) fremfor førkristne gravpladser (hermed uden kirker!), “ten” (f.eks. s. 164)

fremfor tenvægte, og den lidt for direkte oversættelse af det engelske “tortoise brooches” til “skildpaddebrocher” (s. 179) fremfor ovale (skål)spænder. Det kunne have været en god idé at få en dansktalende ekspert til at skimme oversættelsen for den slags lægmandsmisforståelser. Ikke at de er meningsforstyrrende som sådan, men ordvalget er af og til forkert, og det er en lille smule ærgerligt.

Disse detaljer er dog kun mildt irriterende for de mere stringente fagpersoner, og det bredere publikum, denne bog henvender sig til, vil ikke miste noget på den konto. *Flodernes konger* er overordnet set en meget vellykket og ikke mindst original fortælling om de ruter og forbindelser, som etableredes i vikingetiden, og de mennesker, som skabte dem. Den er opdateret, solidt grundet i fagstoffet (især det arkæologiske) og engagerende i sin stil. Jarman har her leveret en bog fuld af faglig begejstring og nye opdagelser til dem, som ønsker at høre om noget andet end det, de ellers får serveret i de gængse fjernsynsudsendelser om vikingetiden.

Sarah Croix
Aarhus Universitet

Bodil Møller Knudsen, Lennart S. Madsen & Frauke Witte (red.): *Potter, krukker og fåde. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600-1850.* Museum Sønderjylland i samarbejde med Ehlers Samlingen. Haderslev 2023. 340 sider. ISBN 9788793473355. Pris: 299 DKK.

Bogen har karakter af at være et nationalt værk, der har som målsætning at give et landsdækkende overblik over pottemageriet i Danmark. Værkets ramme og baggrund er Margrethe og Louis Ehlers’ store og alsidige private samling af keramik på op imod 3000 stykker, der siden 1983 har været udstillet i Haderslev, foruden

hans bog *Dansk Lertøj* fra 1967, hvori han fremlægger sine mange undersøgelser af de forskellige landsdeles keramiske produkter. I værket fra 1967 vurderer han karakteristika og formsprog for hver af de områder, han valgte at dele landet op i, primært ud fra de genstande, han erhvervede gennem årene, suppleret med punktvis arkivalske studier. På den måde etablerede han en oversigt, der var hans bud på et keramikens Danmarkskort.

Samlingen er altså en privatpersons livsværk, som aldrig vil kunne gøres på samme måde af et museum, der almindeligvis har et andet fokus og et geografisk begrænset virkeområde. De allerfleste genstande er erhvervet ved køb og har dermed ofte en svag proveniens. Ehlers' store indsigt opbygget gennem årene gjorde, at han havde god næse for, hvor tingene var gjort. Alle data bogførte han og fru en omhyggeligt. Samlingen, der nu hedder Ehlers Samlingen, forærede han til Haderslev Museum, der i 1983 placerede den centralt i byen i Slotsgade 20. Ehlers var virksom på 'sit' museum indtil sin død i 1998 og havde da planlagt en opdateret udgave af sin bog fra 1967, men nåede langtfra at færdiggøre den.

På den baggrund er det oplagt, at man ønskede, at der blev skabt en opdateret udgave, der tager højde for samlingens tilvækst siden 1967 og inddrager den forskning, der er foretaget indenfor feltet siden da. Det nye værk har været længe undervejs. Mere konkret blev der taget initiativ til projektet i 2010. I erkendelse af at det ikke ville være muligt for en enkeltperson at give et samlet overblik, hvor der blev taget højde for forskelle i forskningsniveau i de enkelte landsdele, har redaktionen valgt at samle personer, der hver især har kendskab til et bestemt områdes særpræg indenfor emnet. Det giver en vis faglig tryghed, og de fleste af forfatterne har en tilknytning til et museum i området. Redaktionen bad forfatterne om at fokusere på det enkelte områdes

historik indenfor emnet, fremlægge en oversigt over karformer, herunder typiske dekorationselementer, mulige stilpåvirkninger, fund af værksteder og andet i den forbindelse handel og afsætningsområder, samt endelig at omtale vigtigere litteratur og samlinger om emnet. Altså en bunden ramme, som forfatterne har været forpligtiget overfor, men har løst på forskellig vis. Samtlige forfattere tager i større eller mindre grad udgangspunkt i Ehlers' samling, og nogle kommenterer på den. Redaktionen har tydeligvis valgt at lade individualiteten få god plads, således er forfatternes lidt forskellige brug af termer ikke forsøgt ensrettet i væsentlig grad. Ud over selve genstandene inddrages ofte arkæologiske fund, skriftlige kilder, fotografier og erindringer.

Værket har på den baggrund fået lidt karakter af en afstemt antologi med omkring 20 bidrag med plads til individuelle vægtninger. For at give et samlet overblik har redaktionsgruppen udarbejdet en landsdækkende oversigt, som samler alle bidragsviden til en helhed. Redaktionen omtaler selv, at det ikke har været muligt at finde personer, der har viden om emnet i bl.a. Vestjylland og Nordsjælland, og det nævnes også, at man har fravalgt skånelandene. Af andre hvide pletter på Danmarkskortet kan f.eks. tilføjes området omkring Herlev og Hjortespring i det nordlige København og egnen omkring Præstø med værkstedet Rødeled. Tidsrammen 1600-1850 angivet i titlen tages heldigvis ikke så bogstaveligt. Der er blevet plads til et bidrag om middelalderens keramik, og ligeledes fremlægges en del materiale fra 1900-tallet. Det sidste er dog desværre gjort lidt mere spredt og tilfældigt. Det ville have været en styrke, hvis man mere konsekvent havde fulgt det traditionelle pottemageri, op til det ophører i løbet af århundredet. Billedmaterialet er overdådigt. De mange og vellykkede nyoptagelser af keramik fra Ehlers Samlingen er en stor styrke for værket, og

de suppleres kun i moderat omfang med billeder af genstande fra andre samlinger, i den udstrækning sådanne ikke findes i samlingen i Haderslev. Det gør, at det nye værk er tæt knyttet til museet i Haderslev. Oversigtskortene på en helside, der ledsager hver artikel, er en redaktionel satsning, der virker lidt voldsom, især når man ser på kortet over materialet fra Bornholm. De fleste tværgående bidrag er skrevet af redaktionen og er ligesom alle billedteksterne oversat til tysk, hvilket er det rigtige valg for en kulturtradition, der har så tætte rødder ned i det tyske område. Det kunne have været af interesse at få viden om genstandene, som Louis Ehlers havde henført til et bestemt produktionssted, senere er blevet placeret under et andet.

Værket indledes med, at Nynne S. Martinussen giver en status over samlingen i dag. Annali Bork supplerer dette billede med et varmt portræt af Louis Ehlers og hans måde at samle på. Jette Linaa og Frauke Witte bidrager med "Materialer og ressourcer i Danmark og nærmeste områder". Her gives en oversigt over råmaterialer og fremstillingsprocessen for lertøj generelt. Under glasurteknik omtales våd- og tørtglasering. Ved tørtglasering nævnes to måder at påføre glasurpulveret. En tredje måde, der har været almindeligt brugt, nævnes dog ikke. Her dryppes emnet hastigt i vand, og efterfølgende drysses glasurpulveret på. Vandet virker som bindemiddel. For at få vandet til at binde bedre blev det nogle steder rørt op med en smule kogt hvedemel for på den måde at få en helt tynd melklister, der bandt glasuren noget bedre. Under omtalen af anvendte ovntyper fokuseres særligt på de middelalderlige, hvorimod nyere tids ovne helt forbigås, selvom der er god viden om sådanne. En anden lille ting: På fig. 4 (s. 27) vises et glaserings-trug fra Lindholdtgård. Bestemmelsen som et trug til glasering er nok ikke særlig sandsynlig, blandt andet grundet den

lille størrelse med en diameter på 22 cm og panden er da heller ikke bestemt som sådan tidligere.

Jette Linaa fortsætter med et bidrag om "Lertøj fra middelalderen". Noget sådan er svagt repræsenteret i Ehlers Samlingen og er da heller ikke omtalt i større omfang i bogen fra 1967. Derfor er det væsentligt, at der bringes en god, komprimeret forskningsoversigt samt gives en redegørelse for de store linjer af den keramiske udvikling i perioden i hele landet, hovedsageligt illustreret med genstande, der findes i samlingen. "Lertøj fra renaissance" er det næste bidrag og er også skrevet af Jette Linaa. Det dækker ligeledes hele landet og har på samme måde fokus på de forandringer, der sker i husgerådet, og hvilke udenlandske impulser der gør sig gældende. Forskningshistorikken gøres der detaljeret rede for, hvilket er en kvalitet. Forfatteren vurderer, at Ehlers' muligheder for at samle keramik fra perioden har været begrænset, og derfor er samlingen ikke særlig repræsentativ. På den baggrund er der suppleret med materiale fra andre museer. "Ovnekakler" er en disciplin for sig fyldt med sin store symboladede billedverden og behandles her af Ole Kristiansen (død 2021), der uden sidestykke var den forsker her i landet, der havde den største indsigt i området såvel nationalt som internationalt. Efter en bred og fyldig redegørelse af forskningshistorikken udvælger han en række væsentlige kakler fra Ehlers' ganske store samling af sådanne og giver med dem som eksempler en generel oversigt over ovnekaklers tilstedeværelse i Danmark. Det kunne her eller andetsteds have været på sin plads at omtale den omfattende produktion af ovne, som foregik i Christiansfeld i 1800-tallet, nærmere.

Herefter følger en række bidrag, hvor en egns produktion og særkende inden for den keramiske produktion fremlægges. I bidraget "Jydepotten" forholder Mariann Ploug sig kun kort til, hvad Ehlers Sam-

lingen rummer af jydepotter, og giver derpå en bred indføring i emnet, hvor relationen til Ehlers Samlingen udelukkende ligger i billedmaterialet. Der bliver også plads til bredere kulturhistoriske betragtninger. Erik Laursen, "Lertøj fra Vendsyssel": Området er præget af forskellige traditioner. Folketællinger udnyttes til at vise, hvor og hvornår der er værksteder, der er i drift, samt hvorfra pottemagerne er indvandret. Han har valgt ikke at forholde sig til, hvad Ehlers' samling rummer af genstande fra området, men det gøres indirekte, ved at alt billedmateriale er fra samlingen i Haderslev. Inger Bladt, "Lertøj fra Himmerland, specielt Hellum". Søren Østergård Madsen, "Lertøj fra Djursland og Randerseggen": Disse egne lertøj er meget tyndt repræsenteret i Haderslev. Under inddragelse af arkivstudier og genstande fra museer i området lykkes det dog at give et realistisk portræt. Keld Dalsgaard Larsen, "Lertøj fra Sorring": Udover at den faglige indsigt er på plads, så er artiklen også et engageret indlæg om det at samle genstande. Jette Linnaa, "Lertøj fra Aarhus". Bodil Møller Knudsen, "Lertøj fra Sydøstjylland": Ud over det, der er normen for et bidrag, foretages en kritisk analyse af Ehlers' arbejdsmetoder og indirekte også af hans bestemmelse af, hvor et stykke lertøj er gjort. Frauke Witte, "Lertøj fra Slesvig og Holsten": Her udfoldes tydeligt den tyske påvirkning af landets keramikproduktion. Harriet Merete Hansen og Jesper Langkildes bidrag "Lertøj fra Fyn". Leif Plith Lauritsen, "Lertøj fra Lolland Falster". Palle Birk Hansen, "Lertøj fra Næstved". Karen Sivebæk Munk, "Lertøj fra Holbæk og Vestsjælland". Rikke Søndergaard Kristensen, "Lertøj fra København": Her gives indledningsvis et portræt af Ehlers' virke i København i årene 1950-60, hvor han havde ubesværet adgang til fundene fra de mange saneringer, der skete centralt i byen, da museerne på den tid var yderst selektive i deres indsamlingspolitik. De i

bidraget omtalte skriftlige kilder giver en fornemmelse af, at pottemageres virke i byen har haft et vist omfang ved siden af den betydelige indførsel ude fra til byen. Desværre er der ikke gjort rede for nyere tids pottemageri nord for byen. Ann Vibeke Knudsen, "Lertøj fra Bornholm": Keramikmaterialet fra øen er rigt repræsenteret i Haderslev, og det viser, at man var med på den keramiske mode i udlandet. Begrebet 'bornholmsk fajance' er kun omtalt kursorisk, hvilket er ærgerligt, da det har været en væsentlig vare i den sene periode af det traditionelle pottemageri. I øvrigt er begrebet fajance lidt lånte fjer, for det er ikke andet end gult brændende ler, der med en klar blyglasur giver en flot gul farve. Ved fajance bruges jo en dækkende tinglasur.

Redaktionen, "Sammenfatning": Rækken af bidrag giver alle kun et regionalt overblik. Derfor er det velvalgt, at der bringes en samlet oversigt, der tager udgangspunkt i disse. Arbejdsforhold på værkstederne, uddannelse, produktion, handel og forbrug supplerer billedet.

Med dette værk har vi fået et meget nyttigt redskab til at forstå det danske lertøj. Uden Ehlers' passion og samleiver og bogen fra 1967 havde dette ikke været muligt. Ligeledes er redaktionsgruppen og den enkelte forfatters indsigt i det specifikke område en styrke for helheden og borger for, at værket er en absolut status over vores viden indenfor feltet. Men der er stadig plads til yderligere forskning. Bogen er langt mere end en opdatering af Ehlers' værk fra 1967. Et genstandsmateriale er blevet sat ind i en bred kulturhistorisk ramme. *Potter, krukker og fåde* er et værktøj, der er nyttigt for både kenderen, samleren og forskeren.

Jan Kock
Aarhus Universitet

Kristian Kristiansen: *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory*. Cambridge University Press. Cambridge 2022. 75 sider. ISBN 978-1009228688. Pris: 17 GBP.

Kristian Kristiansen har skrevet en bog om den genetiske revolution indenfor arkæologi, og bogen har det selverklærede formål at imødegå de teoretiske og metodiske udfordringer, der er opstået i kølvandet af den tredje igangværende videnskabelige revolution. Ikke nogen let opgave, og slet ikke, hvis man tager bogens størrelse på knap 100 sider med i betragtningen. Kristiansen går dog til opgaven med klar tale og vanlige store penselstrøg.

Helt overordnet er selve bogens opbygning baseret på en første sektion, der indeholder et oprids af forskningshistorikken. Herefter diskuteres metoder til interdisciplinære samarbejder, samt hvordan vi teoretiserer begreber som kultur, etnicitet og migration. Som en del af det forskningshistoriske rids beskriver Kristiansen de tre videnskabelige revolutioner i arkæologien. Den første betegnes som den darwinistiske revolution, hvor stratigrafiske observationer samt type- og periodeinddelinger gør deres indtog. Den anden videnskabelige revolution er formet af C14- og pollenmetodernes indtog i arkæologien. Til sidst beskrives den tredje (igangværende) videnskabelige revolution, der kendetegnes af genetik (DNA og proteiner) og arkæometri (f.eks. strontiumisotopanalyser).

I bogens anden sektion introduceres eksempler på integration af genetiske data i arkæologiske rammer, hvor målet er, at der i fællesskab på tværs af discipliner produceres et nyt og teoretisk funderet historisk narrativ. I denne forskningsarena er Kristiansen selv en vigtig spiller og han har dermed en viden og indsigt, der gør bogen værd at læse. Bogen er baseret på et væld af Kristiansens egne tidligere

publikationer om emnet, og derfor er der megen genkendelig læsning. Til gengæld giver bogen et godt og brugbart overblik over *stand der forschung* indenfor naturvidenskaben i arkæologi og især arkæogenetikken. Kristiansen forholder sig til relevant kritik som f.eks. Martin Furholts kritik, hvor han har italesat den manglende kompleksitet og integration af arkæologiske og antropologiske data ved store arkæogenetiske studier. Kristiansen lægger op til, at hans bog indbyder til debat, og peger på områder, der trænger til yderligere forskning. Kristiansen bruger en del plads i bogen på at forholde sig til tværfaglige samarbejder, hvilket er væsentligt og godt. Vi arkæologer trænger i den grad til at reflektere mere over vores tværfaglige samarbejder, og hvordan vægtningen af de forskellige fagligheder er afgørende for projekternes fokus og resultater – herunder ikke mindst den efterfølgende publicering af resultaterne.

Arkæologi er en videnskab født af interdisciplinære samarbejder. Kristiansen hævder, at arkæologien som videnskab drives frem af naturvidenskaben, hvor det naturvidenskabelige udgangspunkt også driver intellektuelle og teoretiske revolutioner fremad. Det kan man jo være enig eller uenig i, men helt overordnet fremhæves det, hvordan den arkæologiske videnskab (som alle andre) er drevet fremad af diskurser i pendul. Her fortsætter Kristiansen med at diskutere, hvad det indebærer at arbejde tværfagligt, hvilket kan inddeles i flere typer af samarbejder. Dette relateres i bogen til en slags faglig erkendelsesproces, der går fra bevidsthed til selvbevidsthed og over i en kritisk selvbevidsthed.

En af Kristiansens vigtige pointer er, at der kan være forskellige ontologiske forståelsesrammer for studieobjektet indenfor de forskellige discipliner, og det kan føre til misforståelser. Derfor bliver forskere nødt til at definere det overordnede mål for de tværfaglige samarbejder og undgå, at data bliver oversimplificeret eller over-

fortolket på tværs af discipliner. På trods af mulige faldgruber foreslår Kristiansen, at den arkæologiske videnskab fastholder de tværfaglige samarbejder og fortsætter med at tolke på det arkæologiske materiale, set i lyset af nye naturvidenskabelige resultater. Kristiansen fremhæver i denne sammenhæng vigtigheden af de sociale og kulturelle aspekter af genetiske resultater. Kristiansen erkender, at der pga. misbrug er en berettiget nervøsitet blandt arkæologer for den nuværende udvikling og brug af de genetiske og lingvistiske data. Men han fremhæver vigtigheden af at deltage i samarbejdet og gerne med kritisk stillingtagen, som han udtrykker: "To be proven wrong is the first step towards getting it right".

Kristiansen har flere væsentlige pointer vedrørende fremgangsmåder for tværfaglige samarbejder: 1) Det er nødvendigt på forhånd at blive enige om, hvad der er forkert/korrekt indenfor hver disciplin. 2) Det er afgørende, at vi synliggør og adskiller genetiske og kulturelle tolkninger gennem en bedre forståelse af disciplinernes metasprog.

Afslutningsvis skal nævnes et aspekt af de arkæogenetiske studier, som jeg personligt finder meget fascinerende, nemlig muligheden for at studere de mere nære slægtskaber og familiestrukturer i fortiden. Her er virkelig nye, spændende resultater at vente, hvor genetikken i kombination med strontiumisotopanalyser åbner for en meget større kompleksitet i vores forståelse af menneskelige relationer, slægtskaber og mobilitetsmønstre i fortiden.

Bogen anbefales til den interesserede læser, som hurtigt vil kunne danne sig overblik over et stort og komplekst emne. Den vil bestemt også være relevant for studerende på arkæologistudiet.

Louise Felding
Vejlemuseerne

**Mette Svart Kristiansen &
Lars Christian Bentsen (red.):**

Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark 2. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 120. Højbjerg 2021. 144 sider. ISBN 9788793423701. Pris: 200 DKK.

Landbebyggelsens struktur er den anden i rækken fra det faglige netværk MIRUDA (Middelalderens rurale Danmark), og den indeholder tematiske studier med særligt fokus på middelalderens rurale Danmark. Med temaet 'Landbebyggelsens struktur' fokuseres der på de overordnede strukturer i landbebyggelsen, bebyggelsestyper, regionale forskelle og kronologisk udvikling. Bogens artikler giver et indblik i, hvorledes arkæologiske undersøgelser, kulturlandskab, kartografisk materiale og stednavne på forskellig vis, og ofte i samspil, kan bidrage til viden om den middelalderlige landbebyggelses struktur. Artiklerne præsenterer foredrag og posters fra de årlige konferencer arrangeret af MIRUDA med det formål at give et indblik i nye undersøgelser og aktuelle perspektiver og diskussioner.

Bogen indeholder 10 artikler, der tager afsæt i foredrag og posters. Den første artikel, skrevet af bindets redaktører, Mette Svart Kristiansen og Lars Christian Bentsen, er en introduktion til MIRUDA 2019, der blev afholdt i samarbejde med Aarhus Universitet og Arkæologi i Vestjylland i Skjern med ca. 50 deltagere fra næsten 20 arkæologiske museer. Bogens anden artikel, "De middelalderlige bebyggelsesekspansioner", er skrevet af Peder Dam og er en særdeles spændende landsdækkende analyse med udgangspunkt i stednavne samt historiske, geografiske og arkæologiske datasæt. Den tredje artikel, "Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland", er skrevet af Anders Hartvig og Mette Sørensen. Denne artikel har til formål at give et over-

ordnet billede af landbebyggelsen i det sønderjyske område i ældre middelalder og højmiddelalder. Ved hjælp af casestudier fokuserer artiklen på dateringen for fastlæggelsen af adelbyen, samt hvornår udflytningen af torperne finder sted. Ved udgangen af 2019 kendte man 123 lokaliteter med middelalderlig landbebyggelse i Museum Sønderjyllands ansvarsområde. Da noget af Museum Sønderjyllands ansvarsområde egentlig befinder sig i Sydjylland (den nordlige del af Kolding Kommune), burde Sydjylland også være nævnt i overskriften. Den fjerde artikel, "Jernalderens storejerlav og middelalderens bornholmske sognegilder – er der en sammenhæng?", er skrevet af Anders Pihl. Bornholms middelalderlige landbebyggelse adskiller sig strukturelt fra det øvrige østdanske område, da landsbyer og dyrkningsfællesskaber er ukendte på øen. I stedet ligger gårdene spredt ud i sognene som enkeltgårde. Og svaret på artikeloverskriftens spørgsmål er, at der formentlig er en sammenhæng. Den femte artikel, "Tofter på landboreformernes kort fra 1700- og 1800-tallet. Konturer af middelalderbondens særjord", er skrevet af Dorthe Haahr Kristiansen. I den grundige artikel beskrives toften (selv gårdstedet) i mange sammenhænge. Toften i sproget, toften i de middelalderlige landskabslove, toften i markbøgerne 1681-83, tofteagre – toftejord, toften som den første opdyrkede jord, toften på landboreformens kort og øde tofter (ødebebyggelser). Spændende artikel. Den sjette artikel, "Den historiske landsby i tid og rum. Et pilotprojekt i Hågerup", er skrevet af Mette Svart Kristiansen, Poul Baltzer Heide, Cristoffer J.S. Frederiksen og Charlotte Marie Brühe Jensen. Landsbyen Hågerup på Sydfyn er stedet, hvor teori efterprøves med arkæologiske testudgravninger. Artiklen kommer godt omkring forskningshistorikken og andre forskningsprojekter med undersøgelser af middelalderlandsbyer med bl.a. son-

deringshuller. Man må håbe, at der nu kommer en ny bølge af testudgravninger i vores landsbyer. Der ligger et stort potentiale og venter. Den syvende artikel, "De skjulte bymarker på Nordsamsø. Et bebyggelseslandskab fra vikingetid og middelalder i agrarhistoriske kilder", er skrevet af Dorthe Haahr Kristiansen. På Nordsamsø er der i dag to landsbyer, Nordby og Mårup. Men den middelalderlige Nordby Kirke ligger i dag ensomt mellem de to landsbyer. Ved en gennemgang af det gamle marknavnestof nævnes tre forsvundne landsbyer mere. Glistrup, Søby og Kongsbøl/Kongsbølle. Og en torpbebyggelse, Olstrup, nævnes også. Torpen kan dog blot have bestået af en enkelt gård. Det er spændende, hvad markbøgerne og de ældste kort kan afsløre. Den ottende artikel "i Sognet er ingen Byer, men enlige Torper – en arkæologisk undersøgelse i Mejrup sogn" er skrevet af Lotte Bach Christensen og Mette Klingenberg. Mejrup Sogn er 4 km øst for Holstebro. Omfattende udgravninger har godtgjort, at bebyggelsesmønsteret i den sydlige del af området fra vikingetiden og frem har bestået af enkeltliggende gårde. I hvert fald fra middelalderen og frem til nyere tid. Den niende artikel, "Hårup. Et arkæologisk bidrag til forståelsen af torpernes alder og betydning", er skrevet af Kirsten Nellemann Nielsen. Hårup befinder sig lidt øst for Silkeborg. Artiklen diskuterer bl.a., om torpbebyggelsen Hårup kontinuerligt har været beboet fra og med middelalderen, og om områdekontinuitet kan føres tilbage til jernalderens forskellige perioder, som også er repræsenteret i de omfattende udgravninger. Den tiende og sidste artikel, "Grøfter og grænser i middelalderens Vestjylland", er skrevet af Lars Christian Bentsen og Torben Egebjerg. Artiklen omhandler de forskellige afgrænsninger, grøfter, diger og hegn, som omgiver de enkelte gårde og marker, samt ejerlav/sognegrænser. Tre lokaliteter bruges som

eksempler. I diskussionen nævnes det, at de forskellige afgrænsninger udover det rent praktiske har tjent juridiske og administrative formål.

Bogen er en guldgrube af viden og informationer om landbebyggelsens struktur fra middelalderen og frem. Netværket MIRUDA er kommet godt i mål med dette andet bind i serien af deres udgivelser.

Hans Skov
Moesgaard Museum

Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø & Anders Hartvig (red.):

Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet. Middelalderens rurale Danmark 3. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 124. Højbjerg 2022. 144 sider. ISBN 9788793423848. Pris: 200 DKK.

Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet er den tredje i en række af MIRUDA-netværkets tematiske studier med særligt fokus på middelalderens rurale Danmark. I bogens første tema, 'landskaber og strategier', undersøges relationen mellem landskaber, bebyggelser og ressourceudnyttelse gennem en kombination af arkæologiske og historiske kilder. Landskabet som undersøgelsesrum giver her særlig mulighed for at undersøge fortidige strategier med stor tidsdybde og i stor skala. I bogens andet tema, 'sociale miljøer og identitet', anvendes materielle levn til at diskutere relationer og netværk i landbefolkningen og i forhold til andre dele af de middelalderlige samfund. Bogens artikler præsenterer foredrag og posters fra de årlige konferencer arrangeret af MIRUDA med det formål at give et indblik i nye undersøgelser og aktuelle perspektiver og diskussioner.

Bogen indeholder 10 artikler. Den første artikel, "Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet", er en introduktion til MIRUDA 2021. Artiklen er

skrevet af Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig. Artiklen kommer godt omkring projekter og forskning indenfor dette område. MIRUDA 2021 blev afholdt i Ribe i et samarbejde mellem Aarhus Universitet, Sydvestjyske Museer og Museum Sønderjylland. Der var omkring 45 deltagere fra 13 arkæologiske museer og Aarhus Universitet. Bogens anden meget interessante artikel, "Dyrkningssystemernes landskaber og rationalitet", er skrevet af Peder Dam. Artiklen demonstrerer det enorme potentiale, der ligger i at kortlægge oplysningerne i Christian V's matrikel. F.eks. er det muligt ved at sammenholde matriklens oplysninger med historiske kort at genskabe 1680'ernes dyrkningssystem ganske præcist. Bogens tredje artikel, "Middelalderens agrare landskab i *la longue duree*", er skrevet af Morten Søvsø. I artiklen gøres et forsøg på at spænde over arkæologiens traditionelle faglige skel mellem forhistorie og middelalder til fordel for et mere kontinuitetsbåret blik på det agrare landskab. Bogens fjerde artikel, "Mæth garth ællær mæth diki ællær mæth haghæt – sten- og jorddiger i Sønderjylland", er skrevet af Tenna R. Kristensen. I artiklen diskuteres afgrænsninger af ressourcerne i landskabet i form af hegn og diger. Der kendes i det sønderjyske område tre varianter af diger: jord-, sten- og tørvediger. Alle kombineret med grøfter. Jorddigerne er de ældste, og enkelte kan føres tilbage til jernalderen. Bogens femte artikel, "Ribe Oldmoders kirkeliste – et økonomisk kort over Ribe Stift omkring 1325", er skrevet af Morten Søvsø. Artiklen beskriver de landskabsforandringer, der er sket i Ribe Stift over tid pga. stormfloder og sandflugt. Bl.a. kan man læse, at flere sogne er blevet stærkt reduceret i den danske del af Vadehavet/marsken pga. stormfloder. Anflod Sogn og Kirke blev ødelagt af flere stormfloder og resterne af sognet blev lagt under Højer Sogn. En gård/et værft kaldet Vester Anflod i Rud-

bøl antyder, at kirken måske oprindelig var at finde her i nærheden. Kirkerne i Højer, Hjerpsted og Ballum ligger yderst mod vest i disse sogne, og det skønnes, at 2 km land må være forsvundet her, siden kirkerne blev grundlagt. Længst mod nordvest i Ribe Stift ligger kirkerne i Fjaltring, Trans og Ferring tæt på nutidens kystlinje. Her skønnes landtabet siden kirkernes grundlæggelse at være 1 km. Bogens sjette artikel, "Middelalderlige landsbystrukturer. Antagelser, cases og årsager til forandring", er skrevet af Maria Knudsen. Hun argumenterer for, at landsbyerne synes at nå deres maksimum i Valdemarstiden. Den sorte død og senere pestepidemier er en af årsagerne til tilbagegang og de påviste brud i kontinuiteten. Ud fra flere cases kan det fastslås, at der over tid ofte er brud i både den enkelte gårds toft og landsbyernes overordnede bebyggelsesstruktur. I hvert fald i Sydvestjyske Museers ansvarsområde. Den syvende artikel, "Rurale relationer. Landsbyernes rolle i udviklingen af det middelalderlige samfund", er skrevet af Trine Borake. Artiklen sætter fokus på landsbybeboernes netværk og deres socioøkonomiske og sociopolitiske egenskaber. Bogens ottende artikel, "Hvad kan keramik og metalfund fortælle om middelalderens sociale forskelle i Syd- og Sønderjylland?", er skrevet af Anders Hartvig. Keramikmateriale såvel som metalfund fra tre rurale lokaliteter bruges til at se, om man kan se tilstedeværelsen af sociale forskelle mellem land, by og borg i perioden 1050-1350. Bogens niende artikel, "Vandtekniske anlæg på Samsø fra middelalderen til 1800-tallets midte", er skrevet af Dorthe Haahr Kristiansen. Topografisk og klimamæssigt er Samsø ikke ideel mht. vandmølle drift, og de blev tidligt afløst af vindmøller. I de historiske topografiske kilder kan man dog komme på sporet af vandmøller etc. Stednavne/ marknavne afslører meget. Den tiende og sidste artikel i bogen, "På kanten af

Danmark. Jagt, bønder og øer i middelalderen", er skrevet af Poul Baltzer og Peter Thor Andersen. Artiklen har fokus på brugen af øerne i det Sydfynske Øhav i middelalderen. Analysen bygger hovedsageligt på skriftlige og kartografiske kilder samt på detektorfund fra systematiske afsøgninger på udvalgte øer. Øerne var beboet fra oldtiden og frem til slutningen af vikingetiden, hvor bebyggelserne blev opgivet. Nok pga. ufred (venderne). Først fra senmiddelalderen befolkes øerne igen. Øerne synes i den mellemliggende periode at have været brugt som rekreativ kongeligt jagtområde.

Bogens artikler er en guldgrube af spændende viden og informationer, hvis man vil vide mere om landskaber og strategier samt sociale miljøer og identitet i Danmarks middelalder. Netværket MIR-UDA er kommet godt i mål med tredje bind i serien, som varmt anbefales.

Hans Skov
Moesgaard Museum

Stefan Larsson (red.): *Kvarteret Sankt Mikael. Arkeologi 1904-2020.* Archaeologica Lundensia XIII. Kulturen i Lund. Lund 2022. 393 sider. ISBN 9789187054198. Pris: 200 SEK.

Lund i Skåne har haft og har en central rolle i byarkæologiens udvikling og i etableringen af faget middelalderarkæologi. Lunds Universitet var det første i Skandinavien til at oprette faget i 1962, derefter fulgte Aarhus Universitet i 1971 og siden flere andre universiteter. Der er foretaget mere eller mindre systematiske arkæologiske iagttagelser og undersøgelser siden 1890'erne i Lund, altså lige så længe som Kulturen i Lund, formelt kaldt Kulturhistoriska museet, har eksisteret. Det var den energiske museumschef Georg J:son Karlin, der begyndte med at indsamle genstande, som fremkom i

byens rige kulturlag – ofte købt direkte af arbejdere. Og det var umiddelbart efter museets store og for datiden moderne udgravning ved Thulehuset i 1961, at det blev muligt også at etablere middelalderarkæologi som universitetsfag.

Kulturen i Lund har gennem årene præsenteret sine middelalderfund i udstillinger, i *Medeltidshallen* indviet i 1957 og senest i udstillingen *Metropolis*, åbnet 1999. Museet har også publiceret talrige artikler om perioden i den lokale årbog *Kulturen siden 1935* og ikke mindst i skriftserien *Archaeologia Lundensia*, der blev indledt i 1957. Nu er der udkommet en antologi i serien, som tager udgangspunkt i Lunds seneste større arkæologiske udgravning i 2019, umiddelbart syd for museet i Stora Algatan – altså i bykernen, hvor der skulle bygges et hus med lejligheder. Udgravningen blev nødvendig, fordi huset var planlagt med en parkeringskælder.

Den arkæologiske undersøgelse blev gennemført med personale fra museet *Kulturen*, *Arkeologerna i Lund* (tidligere Riksantikvarieämbetets lokalkontor) og *Sydsvensk Arkeologi* (stiftelse med arkæologer, som forener arkæologi ved Malmø Museer og Regionmuseet i Kristianstad). Antologien, som præsenterer resultaterne fra udgravningen og meget andet, er også kommet til i et samarbejde mellem disse tre parter og det arkæologiske institut ved universitetet og blev mulig ved hjælp af fondsmidler; publikationen ligger således udenfor det, som forventes bekostet af en byherre.

Antologien *Kvarteret Sankt Mikael* er redigeret af udgravningslederen Stefan Larsson, en arkæolog med et teoretisk og metodisk engagement og med mange års praktisk erfaring som arkæolog. Selv har Larsson forfattet fem af antologiens 11 hovedkapitler eller næsten en tredjedel af bogen. Hans tekster handler om etableringen af Lund som by, om tiden inden anlæggelsen af et dominikanerkonvent i

området, om perioden fra 1223, da ærkebiskop Andreas Sunesøn gav en grund, så konventet kunne etableres, til dets nedlægnings ved reformationen 1536-37, om byens kirkelige topografi samt om tiden efter reformationen.

Gruppen af øvrige forfattere består dels af dem, som deltog i udgravningen, dels af eksperter fra samarbejdspartnerne: Hanna Menander skriver om teglklister og konsumtionsmønstre i Skänninge i Sverige, hvor der også blev undersøgt et dominikanerkonvent. Erik Johansson skriver om gravpotter og husholdskeramik i kvarteret. En kvintet bestående af Felicia Hellgren, Santeri Vanhanen, Per Lagerås, Ola Magnell og Jonas Bergman skriver om miljøet med brug af osteologiske analyser samt strontium-, makrofossil-, pollen-, vedarts- og parasitanalyser. Therese Ohlsson præsenterer de skånske *kongelever*, altså formodede kongsgårde nævnt i *Kong Valdemars Jordebog* fra 1231, hvor Lund er en af lokaliteterne. Og endelig redegør Mattias Karlsson for matrikler og ejendomme i Lund, hvilket sammenfattes i et antal bykort i forlængelse af Anders Andréns rapport i projektet *Medeltidsstaden* (1984).

Antologiens hovedkapitler indrammes af et forord af Stefan Larsson, et efterord af Martin Hansson fra instituttet, referencer samt to bilag, nemlig dels et katalog med gravpotter og keramik ved Johansson, dels makrofossil- og vedartsanalyser ved Vanhanen.

Skriftserien *Archaeologia Lundensia* har gennem årene haft varieret indhold: analyser af ben, præsentation af udgravninger, en billedbog med udvalgte fund, keramik fra en udstilling, møntfund, byens kirker, et festskrift og to doktorafhandlinger, en osteologisk og en middelalderarkæologisk. Udgravningerne gælder Thulehuset, Sankt Stefans kirke og PK-banken (Nordea). Men nu har man valgt en ny måde at publicere en arkæologisk undersøgelse på. I stedet for

kun at præsentere udgravningen i Stora Algatan har man valgt at samle iagttagelser fra et helt bykvarter, hvor der gennem årene har været mange arkæologiske undersøgelser, dertil med udblik til byen i øvrigt samt Skåne.

Det viser sig være en vellykket måde at arbejde på, altså at tage udgangspunkt i en aktuell konkret arkæologisk udgravning og så løfte blikket langt videre. Noget som netop er muligt og relevant i Lund, hvor traditionen for arkæologi strækker sig over 130 år. Hensigten bliver en slags projekt Middelalderbyen eller Medeltidsstaden, ikke med fokus på hele byen, men på et kvarter.

Antologien kan roses for den delvis nye måde at præsentere og perspektivere en arkæologisk udgravning på. For i antologiens form at lade flere arkæologiske stemmer blive hørt, hvilket dog ikke er noget nyt. For at vise, at gamle iagttagelser i allerhøjeste grad kan anvendes, selvom dagens arkæologer stiller helt andre krav til dokumentationen. Man læser (igen) om striden mellem to museer og deres chefer, Kulturen og Historiska museet, Karlin og Otto Rydbeck, hvor rigsantikvaren måtte ned for at mægle. Striden nåede netop sit højdepunkt ved afdækning af rester af dominikanerkonventet i 1906. Arkæologiens Lund blev opdelt i to territorier i 1909 – domkirken og universitetsområdet, som Historiska museet fik ansvar for, resten fik Kulturen i Lund som sit ansvarsområde. Undervejs erfarer man nyt om byens historie, f.eks. om konventkirkens udformning og dens voldsomme skæbne. Og man læser, at husholdskeramik kan være valgt ved begravelser som gravpotter som et udtryk for et fattigdomsideal.

Men der er også ris til antologien: Dele af Larssons tekster har en sådan karakter med sit teoretiske ræsonnement, at Lund, arkæologien og kildematerialet næsten bliver overflødig. Desværre er det også gået i kludder med kongenavne

og dermed deres begravelser, når der skrives om grave i Ringsted Klosterkirke; Valdemar den Store forveksles således med Valdemar Sejr, hvilket gør en forskel. Man kan spørge, om sideblikket til Skänninge er relevant. Man kunne også ønske en tydeligere hensigt med oversigten over de skånske kongsgårde, samt at man fra svensk side ikke kun, som det ofte er tilfældet, begrænser sig til pladser på den østlige side af Øresund; der fandtes kongsgårde i hele datidens Danmark. Når det gælder oversigten over matrikler og ejendomme, kunne den tydeligere sættes i forhold til konventet og kvarteret. Og man kan spørge, om det er en myte, som atter formidles, at Lund havde en nedgang ved reformationen; at den blev forandret, ja, men nedgangen kom måske først i 1600-tallet med svenskekrigene og en bybrand. Et kort over brændte og ødelagte huse, da danske tropper havde trukket sig tilbage i 1678, taler sit eget sprog (s. 338, fig. 127).

Efterordet fortjener en kommentar: Her beskrives antologien som et forbillede for fremtidige publikationer, og dele af den kan anvendes sådan, ja. Man undres med rette over, hvorfor man dog har anlagt Lund, hvis byen er anlagt på et så sumpet og skrånende terræn. Konventet med sine bygninger ses som en proces – stadig i forandring, måske for at tiggerbrødrene ikke måtte samle penge og gods og derfor efter skiftende evne investerede i en egen ekspansion. Antologien vises også som et eksempel på nytten med ikke kun at fokusere på middelalderen, men også studere senere perioder. Her findes en kritik af den såkaldte 'aktørteori' med sin uudtalte 'sunde fornuft', der er teoriens forudsætning. Og afsluttende påpeges det, at selvom Lund har været og er central for byarkæologiens udvikling, for etableringen af faget middelalderarkæologi og for tolkningen af urbaniseringen i Danmark

og Skandinavien, så er den dog atypisk, en anormal, som metropol og ærkesæde med sine talrige sognekirker, klostre og konvent.

Kort sagt: *Kvarteret Sankt Mikael* er trods den lidt triste, rapportagtige titel en tankevækkende antologi, som kommer omkring meget. Det kan anbefales at bladre i antologien, læse dele af den eller endog læse den som helhed. Fremover bliver det også nødvendigt at forholde sig til antologiens tolkninger og resultater.

Jes Wienberg
Historisk arkeologi
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Lunds Universitet

Per Kristian Madsen: *Guds huse på landet. 100 danmarkshistorier.* Aarhus Universitetsforlag. Aarhus 2023. ISBN 978-87-7597-125-1. Pris: 130 kr.

Det lyder som en forbandelse eller besværgelse på en runesten, indhugget mod dem, som ville forstyrre monumentet: "Ve endnu den, som blot antyder noget om nedlæggelse af så meget som et enkelt af Guds huse på landet." Sådan står der i de allersidste linjer i en ny bog, *Guds huse på landet* i serien 100 danmarkshistorier (s. 99).

Men under denne anmelders læsning i september 2023 bliver det så en nyhed, at menighedsråd og provsti ved Herredskirke på Lolland foreslår, at den middelalderlige teglkirke rives ned, bliver ruin eller sælges. Der bor bare 10 til 20 mennesker i det oprindelige sogn, og der er ikke mindre end 29 kirker på Vestlolland at pleje. Herredskirke, der allerede er ude af brug, anses derfor som overflødig. For nogle år siden var der debat om nyere tids nedlagte kirker i København, som skulle sælges. Nu ringer klokkerne også for kirker fra middelalderen – det var nok bare et spørgsmål om, hvornår det ville ske.

Forfatteren til *Guds huse på landet* er Per Kristian Madsen. Som middelalderarkæolog med mange års erfaring med de danske kirker, en karriere som museumsinspektør i Ribe, leder af Vejle Museum og senere enhedschef, museumschef og direktør på Nationalmuseet har han gode forudsætninger, gode kundskaber og godt overblik på området. Bogen indgår i en serie, hvor tanken er, at 100 forfattere skal formidle et emne i Danmarks historie over 100 sider.

Bogen er letlæst i et smukt og undertiden frejdigt sprog og illustreret med farvebilleder. Der findes tre hovedkapitler, "Slægt, magt og tro", "Trækirker" og "Guds nye scene", samt forslag til videre læsning. Under hovedkapitlerne findes 35 underkapitler, så hvert af afsnittene er relativt korte. Bogen handler om de danske kirker med deres arkitektur, inventar, kalkmalerier samt kirkegård med grave, overvejende middelalderkirker i det nuværende Danmark, men med udblik til Syd-slesvig og Skåneland. Fra hjemmesiden 100danmarkshistorier.dk kan man også få adgang til noter og en lang litteraturliste, som viser, hvad som ligger til grund.

Bogen tilbyder en glimrende og kyndig introduktion til et rigt materiale, både hovedtendenser og detaljer med velvalgte eksempler, mange fra Sydjylland, hvor Madsen har været virksom. Her er også noget aktuelt at hente for den særligt interesserede, f.eks. at den romanske Gjellerup Kirke i Vestjylland, som normalt dateres til 1140 efter en indskrift over den genmurede sydportal, skulle være fra de første årtier af 1300-tallet, med henvisning til dendrokronologi, altså træeringsdatering af tagstolen (s. 18 f, 73). Netop Gjellerup, hvor det vil være en sensation med den nye datering, vil man som særligt interesseret læser gerne vide mere, for det forudsætter jo, at tagkonstruktionen er den oprindelige. Anmelderen husker endnu, hvordan forfatteren opponerede energisk, når det blev foreslået, at den

senromanske udvidelse ved Stora Köpinge Kirke i Skåne med nyt kor og apsider kunne være fra årene omkring 1280 ifølge en dendrokronologisk datering.

Siden følger bemærkninger af en kirkeinteresseret kollega, sikkert en del uretmæssig kritik eller spørgsmål: Et hovedkapitel mangler nok, da kapitlet med overskriften "Trækirker" handler mest om kirker af sten og tegl. Trods bogens titel er bykirker alligevel flere gange omtalt – i Ribe, Viborg, Aarhus, Odense, Roskilde og Lund, altså især bisebberne – men det gør ikke noget. Det kan være lidt uklart, hvornår Sydslesvig og Skåneland er med i oversigten, f.eks. når der angives cifre (s. 50). Var begravelserne ordnet familievist (s. 11) – var de ikke kønsopdelt med kvinder på nordsiden og mænd på sydsiden i den ældre middelalder? Stod der efterhånden sognealtre midt for triumfbuen (s. 21, 56, 58, 88)? Det er ikke så let at læse om tagkonstruktionen som andre dele af bogen, da netop denne uhjælpelig er præget af forskellige fagudtryk (s. 47 ff). At døbefontene kunne flyttes rundt, er sikkert sandt (s. 55), men blev de det, med tanke på deres vægt, andet end undtagelsesvist? Var det stillestående vand koldt (s. 55) – kunne man ikke varme det med sten, inden et barn blev døbt? Var forekomsten af murede bænke i koret et indicium for, at koret oprindeligt havde stået alene (s. 56 f)? Næppe i så fald i Norra Åsum i Skåne. Og så forundres anmelderen over at se et forslag til videre læsning med den forældede Francis Beckett, *Danmarks Kunst* 1-2 (1924-26), når der findes mere aktuelle oversigter som Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup, *Ny dansk kunsthistorie* 1 (1993), og den udmærkede oversigt af Ulla Kjær og Poul Grønder-Hansen, *Kirkerne i Danmark* I-II (1988-89).

Guds huse på landet er en populærvidenskabelig introduktion til de danske kirker, som varmt kan anbefales. Den særligt interesserede venter spændt på, om rygter taler sandt, at der også er en lidt mere

omfangsrig bog på vej, som kan erstatte Mourits Mackeprangs *Vore Landsbykirker* (1920; ny udgave 1944).

Og så var der den afsluttende besværgelse, hvor for øvrigt Herredskirke netop er en af de kirker, som omtales i bogen (s. 35, 75): Der er ingen tvivl om, at *Guds huse på landet* er et varmt indlæg til fordel for også fremover at bruge, vedligeholde og bevare de danske kirker – noget, der kommer til at blive brug for de kommende år.

Jes Wienberg

Historisk arkeologi
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Lunds Universitet

Finn Ole Sonne Nielsen og Poul Otto Nielsen: *Limensgård. Houses from the Early, Middle and Late Neolithic on Bornholm*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab og Syddansk Universitetsforlag, København 2022. 335 sider. ISBN 9788740834543. Pris: 254 kr.

Bopladsen Limensgård blev udgravet fra 1983 til 1989 som del af et fælles projekt mellem Bornholms Museum og Nationalmuseet om Bornholms bebyggelse i yngre stenalder, hvilket også førte til udgravninger af andre bopladser, bl.a. Ndr. Grødbygård. Udgravningerne af disse pladser og deres resultater har været omtalt i adskillige artikler af de to forfattere og har for længst opnået en central position i udforskningen af yngre stenalder. Det er derfor glædeligt, at der nu foreligger en udførlig publikation af Limensgård-pladsen.

Det første kapitel i bogen udgør en introduktion til pladsen, dens topografi og omgivende fortidsminder samt en detaljeret oversigt over forløbet af de syv års udgravninger. Desuden er der en summarisk gennemgang af de begravelser og bopladspor fra bronzealder og jernalder, der også

blev afdækket ved udgravningerne, men som derudover ikke indgår i publikationen. I de næste tre kapitler fremlægges, diskuteres og fortolkes bebyggelsessporene fra tidligneo-litikum, mellemneolitikum og senneolitikum. I kap. 5 følger en teknologisk analyse af keramikken fra Limensgård og Ndr. Grødbygård udført af Ole Stilborg. Det afsluttende kap. 6 udgør et katalog over forekomsten på Bornholm af fire oldsagstyper med betydning for diskussionen af bebyggelsen i mellemneolitikum og senneolitikum.

Sporene efter den tidligneo-litiske bebyggelse på pladsen er få, men den daterbare del af den fundne keramik viser dog, at der har været en udbredt bebyggelse i den tidlige del af perioden. Således er der en række tagbærende stolper til et hus, der gennem C14-datering med sikkerhed hører hjemme her. Også et andet hus skal muligvis dateres til tidligneo-litikum, men det er ikke sikkert. Det er dog ikke gennem det tidligneo-litiske materiale, at Limensgård vil markere sig i den arkæologiske faglitteratur, men derimod gennem de omfattende og veldokumenterede bebyggelsesspor fra en sen del af mellemneolitikum og fra senneolitikum.

Alene fra tiden mellem 2800 og 2600 f.Kr. er der spor efter 17 hustomter indenfor et 100x100 m stort område. Ved de fleste af husene, der alle er to-skibede, var kun vidnesbyrd om den centrale række af tagbærende stolper bevaret, men i nogle tilfælde blev der på hver side af de tagbærende stolper også fundet klare spor af en række støttestolper til tagkonstruktionen, og ved et par af husene fundaments-render til vægkonstruktionen. Samlet fører iagttagelserne til, hvad der må anses som en meget sikker rekonstruktion af husene. I tilknytning til husene blev der, bl.a. i stolpehullerne, fundet et større keramisk materiale. En analyse af dette førte til udskillelsen af to faser, der kunne overføres på husene og opdeles i en tidlig og en sen

gruppe indenfor den i alt 200 år lange periode.

Fremlæggelsen af hussporene følges af en systematisk sammenligning af disse, først med lignende fund fra den nærliggende Ndr. Grødbygård-boplads og derefter med fund fra Skåne og det øvrige Danmark i både sen tragtbægerkultur og enkeltgravskultur. Ikke overraskende er ligheden med hussporene fra Ndr. Grødbygård, som er bedre bevaret end på Limensgård, meget stor, hvilket bekræfter den foreslåede rekonstruktion. Sammenligningen med det øvrige Sydsandinavien giver knap så klart et resultat, da fundforholdene og i mange tilfælde nok også udgravningernes karakter gør, at sporene efter huse her ikke er nær så tydelige som på Limensgård og Ndr. Grødbygård.

Den sidste fase af tragtbægerkulturen (St. Valby-fasen) varer mellem 200 og 400 år, alt efter hvor i Sydsandinavien man befinder sig, og på grund af et generelt meget simpelt keramisk inventar har den været svær at håndtere kronologisk og kulturelt. På Bornholm er det dog anderledes. For mere end 30 år siden opdeltede de to forfattere fasen i en ældre Vasagård-stil og en yngre Grødbygård-stil, og nu har det som ovenfor nævnt vist sig, at det keramiske materiale på Limensgård, der tilhører Grødbygård-stilen, kan deles i to faser. Disse afspejler klart udefrakommende påvirkninger, hvilket tages op og diskuteres i detaljer i en 35 sider lang og meget vigtig ekskurs om "Continuity and change in the late Funnel Beaker Culture on Bornholm", der afslutter kap. 4 om den mellemneolitiske bebyggelse på Limensgård.

I denne ekskurs gennemgås karakteren af det keramiske inventar, der ligger til grund for opdelingen, ligesom forekomsten af tyknakkede og mellemladede flintøkser samt skaftunge pile på Bornholm (med reference til fundlisterne i kap. 6) gennemgås i detaljer. Det vises på denne baggrund, at mens flintinventaret er dybt forankret i kulturformationerne

i det sydsandinaviske område, så er keramikken, trods et klart udgangspunkt i tragtbægerkulturen, stærkt influeret af løbende kontakter over Østersøen til de tyske og polske områder. Det er disse påvirkninger, som muliggør faseinddelingen af keramikken.

Påvirkningerne over Østersøen kan knyttes til kugleamphora-kulturen i det nordøstlige Tyskland og nordvestlige Polen, til den tidlige snorekeramiske kultur i det nordlige Polen og til den østbaltiske kystkultur. I detaljer diskuteres disse forbindelser, og samtidig inddrages også den mulige sammenhæng med stridsøsekulturen i Sverige, ligesom den meget aktuelle debat om disse kulturers baggrund berøres. Set i lyset af denne debat er den påviste regionalt betingede udvikling på Bornholm meget vigtig.

De 14 senneolitiske huse er generelt øst-vest-orienterede, hvor de mellemneolitiske overvejende var nord-syd-orienterede. Som ved de mellemneolitiske er der tale om to-skibede huse, og som ved disse er der anvendt støttestolper indenfor væggene til tagkonstruktionen. Væggene er derimod ikke baseret på fundamentsrender som i de mellemneolitiske huse men derimod på en række af stolper, der har dannet basis for konstruktionen. De tagbærende stolper er også væsentlig kraftigere end de mellemneolitiske, hvilket understreger, at husene har været tungere konstrueret, samtidig med at de også har været længere. I fire af husene var der afgravede områder, der fortolkes som forsænkede gulve, et fænomen, der er almindeligt i de vestlige dele af Sydsandinavien men ikke mod øst. De er dog væsentlig mere afgrænsede, end hvad der ses i f.eks. Jylland, og kan nok ikke umiddelbart sammenlignes med disse.

Husene, der lå 'oveni hinanden' indenfor et begrænset område, strækker sig tidsmæssigt fra omkring 2000 til 1700 f.Kr. med den største koncentration mellem 2000 og 1900 f.Kr. Ud fra de stratigra-

fiske forhold og C14-dateringer kan der udskilles fem faser med gennemsnitligt to huse i hver. Når stolperne i et hus var ved at rådne, blev huset fjernet, og et nyt blev bygget på samme sted. Forholdene tolkes således, at der på stedet har ligget en permanent stormandsgård med en til flere bygninger. Det er en fortolkning, der har nogle markante implikationer for den sociale udvikling i senneolitikum, hvilket der fokuseres på over de sidste 40 sider af publikationen.

I dette afsluttende afsnit præsenteres der indledningsvis en generel oversigt over de kulturelle forhold i Sydsandinavien, inden der igen fokuseres på Limensgård og de gravfund, der er gjort i omegnen af pladsen. Der er gennem tiden blevet gjort markante fund fra og udgravet resterne af en række grave fra senneolitikum og ind i ældre bronzealder i nærliggende høje, hvilket tages til indtægt for fortolkningen af Limensgård som en stormandsgård. Afslutningsvis præsenteres en oversigt over fund af flintdolke og metalgenstande fra senneolitikum på Bornholm.

Bogen udgør en grundig, systematisk og velillustreret fremlæggelse af de udgravede hustomter ved Limensgård, der rangerer blandt de bedst undersøgte i Sydsandinavien. Alene af den grund er den anbefalelsesværdig. I tilknytning til den mellemneolitiske og den senneolitiske bebyggelse præsenterer den også nogle interessante overvejelser om de kulturelle implikationer af fundene. Disse vil givet føre til debat med både positive og afvigende holdninger hos andre forskere, hvilket er, som det skal være.

*Torsten Madsen
Galten*

Teresa Østergaard Pedersen: *Eigi Einhamr. Jernalderens guldbrakteater og den åbne krop som form.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 118. Højbjerg 2021. 231 sider. ISBN 9788793423640. Pris: 300 DKK.

Det foreliggende værk er et sjældent, og dermed velkomment, teoretisk bidrag ud fra en kunsthistorisk tilgang i monografiform til brakteatforskningens interdisciplinære felt. Forfatteren er uddannet kunsthistoriker med bifag i middelalderarkæologi, og bogen er en let omskrevet version af hendes ph.d.-afhandling fra 2017. Teresa Østergaard Pedersens (herefter TØP) formål med bogen er, ifølge indledningen, med udgangspunkt i kunstneren Asger Jorns arbejde at udvikle "en ny tilgang til førkristen billedforskning" (s. 10). Bogen indeholder et engelsk resumé, litteraturliste, appendiks og tre bilag med oversigt over upublicerede Jorn-arkivalier vedrørende hans nordiske projekt, inklusive et udvalg af kunstoffotografen Gérard Franceschis sort-hvide fotos af brakteater. Bogen er dertil rigt illustreret med forfatterens egne fotografier af brakteater.

Emnerne udspringer som nævnt af forfatterens arbejder med den berømte danske abstrakte kunstner Asger Jorn og hans dybe fascination af og ambitiøse arbejde med ældre nordisk kunst. TØP har tidligere udgivet en fin og letlæselig lille bog om Jorns nordiske projekt, *Sammenlignende vandalisme – Asger Jorn, den nordiske folkekunst og arkæologien*, i 2015, der er omarbejdet til nærværende bogs andet kapitel. Historien om op- og nedturen i Jorns venskab med P.V. Glob, stiftelsen og nedlæggelsen af *Skandinavisk Institut for Sammenlignende Vandalisme* og kampen om at få udgivet det overambitiøse flerbindsværk *10.000 års Nordisk Folkekunst* er en interessant historie, og Jorns syn på brakteaterne, polemikker mod akademikernes ditto samt hans syn på kunst,

politik, videnskab og historie danner en nødvendig baggrund for resten af bogen og TØPs vurderinger og videreudviklinger af Jorns idéer, der destilleres i efterfølgende kapitler.

Herefter beskrives brakteaternes baggrund og historiske og arkæologiske kontekster. Den traditionelle akademiske tilgang centreret omkring udvikling af typologier kritiseres, ligesom den dominerende mytologiske tolkningsretning, hvor motivernes søges identificeret ud fra nordiske gudemyter. TØP lægger fokus på brakteaterne som selvstændige billedskabelser og 'modbilleder' i forhold til den klassisk-romerske baggrund og introducerer en række nye analytiske begreber med fokus på en særegen 'legemstænkning' i yngre jernalder, angiveligt afspejlet i brakteaterne. Den teoretisk baggrund er nyere visuel kunstteori, postprocessuel eller symbolsk arkæologi, kulturteoretikere som Mikhail Bakhtin og inspireret af begreber hentet fra norrøn kultur og sagalitteratur. Banen er herefter kridtet op for analyser af brakteatkorpusset med casestudier af i alt 40 brakteatmotiver.

Enkelte eksempler på analyserne skal kort gives: Når det gælder C-brakteaterne, er TØP inspireret af Lotte Hedeagers tolkning som Odin i færd med sjælerejse: Fugleprotomerne er fuglehamme; det store dyr under ansigtet, som af Hedeager opfattes som en shamanistisk hjælpeånd med hybride træk, opfattes af TØP mere som udvidelser af menneskets krop. TØP mener heller ikke, at der er grundlag for at hævde, at der er tale om en afbildning af specifikt Odin, eller en anden gud for den sags skyld.

TØP gør den interessante observation, at den hånd, der på flere C-motiver ses hvile på det store dyrs skulder, ser ud til at blive skåret af dyrekroppens konturlinje. Mandspersonens ene ben ses af og til under dyrets bug, men som regel glimrer de ved deres fravær. Dette tolkes til, at mandens hånd rækker ind gennem dyrets krop,

og at dyrets ben og mandens ben kan være en og samme ting – dyret er med andre ord en ham, som manden iklæder sig eller krænger af: et 'legemsfællesskab'. I andre tilfælde (IK 109) læses et C-motiv som et fikserbillede, hvor dyrets hals, bagkrop og to forben kan udgøre kroppen til mands-hovedets ellers løst svævende ansigt. TØP bemærker, at dyret synes at have klør, og tolker motivet som en "ekstatisk bersærker med bjørne- eller ulvenatur" (s. 140).

Brakteatmotiver af type B tolkes i lyset af Victor Turners og andres begreb om liminalitet. Nogle (IK 361, IK 362) ses som afbildninger af døde kroppe, hvor streger på torso tolkes som ribben på en krop i opløsning. Andre (IK 13, IK 74, IK 128, IK 129) ses som nøgne og kønsambivalente figurer, hvor TØP lader sig inspirere af og diskuterer bl.a. denne anmelders tidligere behandling af samme gruppe. Andre motiver tolkes som afbildninger af figurer i dans eller anden kraftig bevægelse som udtryk for ekstatiske tilstande (såsom IK 132, IK 143). Her er TØP inspireret af Karl Hauck uden, som han, at se oprinnet som særlig odinistisk eller forbundet med healende magi. De bølgende kroppe og desartikulerede lemmer i dyrestil I, og dermed især D-brakteaterne, fremhæves som gode eksempler på forskellige aspekter af ustabile kroppe, overskridelser og formskifter.

Værket er tværfagligt, hvor publikum potentielt er både kunsthistorikere og forhistoriske arkæologer – den risikerer med andre ord at falde mellem to stole. Det ville være en skam, da der er tale om et sjældent diskussionslystent værk om et emne, der, som forfatteren pointerer, til en vis grad er forstenet i fastlåste positioner og skoledannelser. Derfor følger her nogle velmente kritikpunkter til overvejelse i videreudviklingen af denne 'tilgang til førkristen billedtolkning.'

TØP trækker en del på faget norrøn filologi. Den konsekvente brug af begrebet 'norrønt' virker dog anakronistisk i

sammenhængen. Forfatteren medgiver, at denne brug er "ukonventionel" men dog "neutral" (s. 13). Faren ved at kalde det sprogligt-kulturelle nordvestgermanske eller urnordiske Skandinavien i folkevandringstiden for "norrønt" er, at det under-spiller de forskelle i tid, rum, kultur og samfund, der findes; tvivlen om, hvorvidt de norrøne begreber mest hører hjemme i en post-hedensk sagakontekst, nager stadig. Men det er måske nok et generelt vilkår for en førkristen billedforskning.

TØP kritiserer brugen af norrøne myter til at identificere motiverne på brakteaterne, hvilket hun gør med rette. Den yngre jernalders radikalt anderledes forståelse af selv, individ og omverden fremskrives dog med brug af samme kilder og norrøn filologi som udgangspunkt. Men dermed har man ikke kortsluttet det vigtige spørgsmål om kildekritik og kulturel kontinuitet. Nissen flytter med. Der argumenteres ganske kort for en sproglig-kulturel kontinuitet i en note (s. 15, n. 2). At der er en stor grad af kontinuitet, er givetvis bredt anerkendt. Noten roder dog en del rundt i præsentationen af den nordgermanske sprogudvikling og kalder oldnordisk for et "mere konsistent sprog" end forgængerne. Det urnordiske korpus (ca. 200-500 e.Kr.) er nok mindre end det oldnordiske, men vi må dog gå ud fra, at det ene sprog ikke var mere tilfældigt sammensat end det andet.

Man kan slå ned på andre fejl i omgangen med oldnordisk. Ordet *náttúra* er ikke et indfødt begreb, men er naturligvis et latinsk låneord. Som sådan afspejler det ikke en førkristen nordisk opfattelse af tingenes tilstand. Begrebet *fylgja litkum* skulle angiveligt betyde "at følge i ligfærd" (s. 150). Men der henvises ikke til eksempler på, hvor denne ordsammensætning optræder i det norrøne korpus. Så vidt jeg kan se, kan det lige så vel betyde "følge lignende/samme".

En af de centrale idéer i bogen er, at brakteaterne længe har været behandlet

stedmoderligt som passive illustrationer til fikserede fortællinger – de nordiske myter – som moderne tolkere har lagt ned over billederne. I stedet flyttes fokus til billederne som aktive agenter – medskabere af myter. Jorn mente, at de nordiske myter var en slags forklarings-sagn, inspireret af de billeder, man omgav sig med, og henviser i den forbindelse til eksempler på vikingetidens hyldestdigte, der var komponeret over malede skjolde og dekorerede paneler. Jorn mente, at billederne var det primære. De var mere dynamiske udtryk for “vilde tanker” (for at bruge et udtryk fra antropologen Claude Lévi-Strauss, som Jorn var bekendt med) end noget, der skulle ligne et eksternt allerede fastlagt litterært motiv. Man fornemmer her måske en analogi til den moderne spontan-abstrakte kunst. Jorns tanker foregriber på en måde idéer, der også i dag findes i brakteatforskningen, hvor Nancy Wicker har sat spørgsmålstegn ved, om vi overhovedet kan forvente en samlet dogmatisk gudelære i folkevandringstiden. Charlotte Behr har foreslået, at det først var i og med udbredelsen af folkevandringstidens billedkultur, at den senere kendte gudelære fik fast form.

Man kan så spørge, hvordan det nylige fund af den ældste benævnelse af guden Odin, på en brakteat fra Vindelevskatten, passer ind i dette billede. Indskriften identificerer ikke den afbildede figur selv, da den refererer tilbage til et oprindeligt subjekt. Men den viser dog, at folk dengang kendte Odin, hvilket nok også var det, de fleste forventede. TØP opfatter brakteaternes billedverden som udtryk for en særlig ‘oral billedmodus’ altså udtryk for en oral kultur, der står i modsætning til en skriftbaseret kultur. Man kan dog nok spørge ind til idéen om folkevandringstiden som en primær oral kultur og billedmediet som en næsten fuldstændig flydende størrelse. Alene runerne på brakteaterne viser, at folkevandringstiden er en blandet oral og tekstuel kultur. Afgrunden mellem oral og

skriftbaseret kultur er i øvrigt ikke uendelig dyb. Oral kultur virker netop ved faste skemaer og formularer. Det formelagtige og gentagne karakteriserer også brakteaternes motiver. Derfor er der stadig god grund til at opdele motiverne i typer og ikke kun se dem som singulære billedannelser, som TØP foretrækker. En større nuancering her, og gerne inddragelse af nyere oral-formularisk teori, ville måske være en fordel for udviklingen af den nye tilgang til førkristne billeder.

Jorn så oldtidens nordiske kunst som noget radikalt anderledes end den romersk-klassiske kunsttradition: Det nordiske var dynamisk, anarkistisk og egalitær ‘folkekunst’, det romerske var statisk, totalitært og elitært. Dette modsætningsforhold overtages af TØP i hendes analyser, hvor ‘folkekunst’ anses for “en bred betegnelse for et givent samfunds billedpraksis” (s. 12).

Begrebet ‘folkekunst’ betegner dog traditionelt ‘almuekunst’, de lavere eller bredere lags kunst. At brakteaterne er udtryk for folkekunst, må Jorn have fået fra Sophus Müller, der i *Vor Oldtid* beskriver brakteaterne som resultat af “Folkekunst, denne kunstneriske Virksomhed udøvet af de mange navnløse Mænd i svunden tid, mellem hvilken den enkelte ikke skiller sig ud fra flokken”, der opstår efter samme proces som “Folkedigtningen, Mythedannelsen og Folkeety-mologien” (s. 609). Hos Jorn synes accenten skubbet i en retning, der passer bedre med hans anarkistiske ideologi. Koblingen til folkedybet, det spontane og sammenhængende med en oral modus er den samme. I modsætning til dette egalitære syn har meget nyere brakteatforskning fokuseret på guldsmykkerne som højkultur: prestige-gegenstande for en elite i et hierarkiseret samfund, hvor brakteaterne er konciperet på centralpladserne og fremstillet af specialiserede guldsmede, for siden at blive distribueret mellem stormænd som alliancegaver. TØP synes langt hen ad vejen

at acceptere denne elitære tilknytning, hvilket må stå i modsætning til Jorns forståelse. Her synes der at eksistere et paradoks. Med tanke på, at brakteaterne nu tæller over 1100 eksemplarer – hvilket gør dem til vores mest almindelige guldstand fra vores mest guldrige periode – og at mange af dem i øvrigt er ganske små og tynde, samt motivernes karakter af evige gentagelser med variationer over samme temaer er det dog nok værd at (gen)overveje et mere decentralt og egalitært syn på brakteaternes rolle i samfundet. Her er nyere tendenser til anarkistisk teori i jernalderforskningen noget, som kunne give Jorns tanker fornyet relevans.

Den romerske arv i brakteatbillederne behandles ambivalent. Bogens mål er jo også at nå til en forståelse af en særlig og autonom *nordisk* førkristen billedkultur. TØP kritiserer den traditionelle ikonografiske tilgang og fravælger muligheden for at bruge skriftlige kilder som nøgle til de senromerske og tidlige kristne billedmotiver, der omformedes i den nordeuropæiske billedtradition til at danne ny mening i en *interpretatio germanica*. Tilbage står så de langt senere norrøne kilder. Meget af badevandet smides med andre ord ud, og måske barnet med.

Den stedmoderlige behandling af den klassisk-romerske ikonografi kan illustreres med nogle eksempler på misforståelser. Flere steder tales der om afbildninger af toga på mønternes kejserportrætter, hvor der kun er feltherrekappe og rustning af se. Aversen på en solidus præget for Decentius viser personificeringerne Victoria og Libertas på hver deres side af et trofæ, hvor Libertas beskrives som bevæbnet med et sværd, der er med til at danne centeraksen (s. 99). Den sværdlignende del af billedets centerakse er dog den stage, som trofæet er monteret på, mens Libertas, som sædvanlig attribut, er forsynet med *vindicta*, staven, der bruges ved frigivelsesceremonier. På aversen af en anden solidus ses personificeringerne af Rom og Konstantinopel,

hvor deres hænder ifølge TØP “mødes hen over det bord, de er samlet om. Stoleryggene lukker billedrummet i en rektangulær form ...” (s. 112). Standardbeskrivelsen af motivet er dog, at de begge sidder på en bred trone med ryglæn. Det ville i øvrigt være godt, hvis der havde været henvisninger til standardværker og kataloger, hvor de omtalte romerske mønter behandles.

Ældre forskning udgør af og til stråmænd. Når Mogens B. Mackeprang kritiseres, tjener det således primært til at illustrere udgangspunktet for Asger Jorns kritik af feltet, og TØP udvider da også kritikken til samtidige forskere som Morten Axboe. Karl Hauck – med sit enorme og u håndterlige arbejde med brakteaternes ikonografi – kritiseres af TØP metodisk med god grund. Han læste meget ud af brakteaterne, som ikke fandtes i den norrøne mytologi, og information fra et billede overførtes til tolkninger af andre billeder uden de store betænkeligheder. Hauck (1916–2007) og Jorn (1914–1973) tilhørte i øvrigt samme generation, men Jorns kritik nåede tilsyneladende aldrig at udstrække sig til Haucks studier af guldbrakteaterne, som først tog fart omkring 1970.

Hauck gøres også til eksponent for andre mere generelle tendenser. Når Hauck og hans medarbejdere på katalogværket *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit* valgte at rotere motiverne med germansk dyrestil efter motiv, eller ud fra “indre kriterier”, og ikke efter placeringen af øsken, ses det af TØP som en blindhed overfor alternative læsemåder til stildefinitionerne udarbejdet af Bernhard Salin, Günther Haseloff m.fl. Måske derfor volder aflæsningen af D-brakteaternes motiver af og til TØP problemer. På brakteaten fra Øvre Tøien (IK 479) beskrives f.eks. dyrets næb som en “arm”, og liv og hofte som “ubestemmelige organiske former” (s. 153). Men det må være op til læseren selv at vurdere, om TØPs tolkninger af de stiliserede former er overbevisende; hvad menneskene dengang selv

så, som var meningsgivende for dem – kan jo ikke afgøres uten tvivl.

Bogen lykkes med at sette Jørn på dagsordenen som en viktig figur og kritiker i brakteatforskningen. Man må håpe, at han for fremtiden vil være naturlig at inkludere i forskningshistoriske oversikter, som dog ofte er lukket land for ikke-akademikere. Sproget er måske bogens største problem. Især de meget teoritunge afsnit grænser til det uforståelige, hvilket er ærgerlig, da TØPs videreudvikling af Jørns perspektiv og egne bidrag er meget original og bør være uomgængelig at forholde sig til, til trods for ovennævnte kritikpunkter.

Kent Otte Laursen
Vejlemuseerne

Søren Sindbæk (red.): *Northern Emporium. Vol. 1 The making of Viking Age Ribe.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 122. Højbjerg 2021. 463 sider. ISBN 9788793423749. Pris: 499 DKK.

Søren Sindbæk (red.): *Northern Emporium. Vol. 2 The networks of Viking-Age Ribe.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 123. Højbjerg 2022. 476 sider. ISBN 9788793423824. Pris: 499 DKK.

To mastodonter troner foran leseren, for de er virkelig omfattende de to bindene om utgravningen av Danmarks eldste by. Størrelsen gjør på ingen måte skam på innholdet – det er en forbilledlig presentasjon av en viktig og fascinerende arkeologisk lokalitet som helt åpenbart har stor internasjonal interesse. Det har heller ikke gått lang tid siden utgravningene fant sted (2017–2018) før materialet er behandlet og publisert. Dette vitner både om et godt planlagt og organisert prosjekt, men også om et prosjekt med økonomiske muskler og en solid finansiering. Forordet forteller da også at The Northern Emporium Pro-

ject ble finansiert av Carlsberg-fondet og var tilknyttet det danske forskningsrådet gjennom sin kobling til Centre for Urban Network Evolutions (UrbNet) som begge takkes ettertrykkelig. Fra et norsk perspektiv, der det mangler fond til å finansiere forskning på humaniora, fungerer de to bindene som en materiell manifestasjon på et system som også norske politikere burde strekke seg etter.

De to bindene tar for seg hver sin tematikk. Der det første bindet i stor grad omhandler selve utgravningene, holder bind 2 søkelyset på de ulike gjenstandsgruppene. Kaupang-utgivelsene (Skre 2007–2011) synes å være et slags forbilde, med en liknende kapittelinnledning relatert til utgravninger i bind 1 og gjenstandskategorier i bind 2 og 3.

Sindbæks eget introduksjonskapittel i bind 1 trekker opp et forskningshistorisk riss om handelsplasser generelt og Ribe spesielt før den kobler grep om hovedtematikken som er beskrivelsen av metoder, teknikker og analyser som ble utført for å oppnå en ny og mer høyoppløst forståelse for de forhistoriske aktivitetene i Ribe. Prosjektets målsetning er på side 17 formulert som å definere en ny tilnærming til handelsplasser gjennom nettverk. For å oppnå dette fremheves viktigheten av presis identifisering av materialer, en finmasket kronologi for gjenstander og strukturer samt kontekstuelle analyse av funnene under paraplyen *high-definition archaeology*.

Presentasjonen av utgravningen er spesielt tiltalende for en som selv har sin bakgrunn i feltarkeologi, og det er grunnleggende positivt at bind 1 gir en så detaljert beskrivelse av utgravningen og analysene. Forfatterteamet er satt sammen av 17 personer hvorav 8 er tilknyttet UrbNet. Hele veien er fremstillingen tydelig og gir leseren full adgang til å forstå utgravningsmetodikken gjennom sjekklister, flytdiagrammer og dokumentasjonsprosedyrer. I Kapittel 3, der sju forfattere som deltok under utgravningene bidrar, gjen-

nomgås tolkningene av utgravningene i detalj. Samlet gir dette viktig sammenlikningsverdi for andre prosjekter, men ikke minst, siden detaljnivået er så godt, gir det andre forskere mulighetene til å ettergå arbeidet i fremtiden og gjøre nye vurderinger av lokaliteten eller tolkningene. Fremstillingen er generelt lett å følge og det er tydelig markert når det settes søkelys på spesielle kontekster fra de ulike stratigrafiske fasene.

Kap. 4-13 utgjør analyser av materialet, og beskrivelsene av prosjektets bruk av 3D-analyser og modelleringer i dokumentasjonen og prosesseringen av data-settene (Croix og Deckers) har igjen høy verdi for andre utgravningsprosjekter med liknende stratigrafiske og kontekstuelle utfordringer. Sammenføyningsfigurene (f.eks. Figure 6.8, s. 284-285) kan nok bli i overkant innfløkte for lesere som ikke er vant til å jobbe med stratigrafi, men gir da også et innblikk i hvor komplekst det har vært å dokumentere alle lag og kontekster. De andre metodene som presenteres er likeledes viktige innblikk i gjeldende praksis for uttak av naturvitenskapelig prøvemateriale og hva man kan oppnå gjennom analyser av materialet som ble innsamlet. Studier av insekter og parasitter (Allison og Kenward) utføres relativt sjelden og gir et viktig innblikk i leveforhold i husene, avfallshåndtering og innførte arter gjennom fremmede materialer, og provenienskartet for tømmer (Daly, Figure 9.2, s. 334) korresponderer godt med prosjektets målsetting om å finne handelsplassens nettverk. De færreste lesere vil kanskje lese boken sin helhet, og i så måte kunne den gjerne vært mer kryssrefererende (f.eks. at omtaler av *the House of the Lyre* viser til hverandre s. 94-97 og 294). Boken har en god struktur, men det kan kanskje innvendes at noen av betraktningene om mikromorfologi (Wouters, kapittel 5) kunne vært introdusert tidligere ettersom resultatene fra slike analyser spiller en stor rolle allerede i kapittel 3.

Det er en litt inkonsekvent linje for bruk av målestokk på kart i forhold til kart med pålagte analyser (f.eks. 6.18, s. 296 vs. 7.3, s. 308), men dette gjør lite for leseropplevelsen. På gjenstandsfotografier er det bestemt å ikke bruke målestokk. Dette er trolig et bevisst valg for å ikke ta fokus fra objektet, men enkelte ganger lurer leseren på hvor store gjenstandene er og da kunne det vært fint med en skalagjengivelse som 1:1, 2:1 etc., eller rent enkelt en angivelse av gjenstandens mål i billedteksten. Enkelte bilder er også krympet så små at det er utfordrende å se detaljene (Figure 3.108, s. 132 eller 3.210, s. 200).

Detaljene og målestokkene som uteble fra bind 1 er imidlertid for det meste på plass i bind 2 (utelatt ved enkelte metallgjenstander), der fokus også er flyttet over på gjenstandene. Bind 2 har 20 kapitler om ulike gjenstandskategorier fordelt på 23 forfattere, hvorav tre tilknyttet UrbNet. Boken innledes med en tekst av redaktøren som, med soppspor som analogi, tydeliggjør handelsplassenes rolle i ellers delvis usynlige nettverk, og der Figure 1.3 (s.15) gir en særlig god oversikt over aktiviteter, gjenstandskategorier og importtrender gjennom Ribes levetid. Gjennomgangen av den lokalproduserte keramikken (Knudsen) er godt organisert og på alle måter grundig, men i litt liten grad refererende. Delvis skyldes nok dette at litteraturen ikke finnes, men i gjennomgangen av de stempelornerte (f.eks. sirkulære, trekantede og firkantede stempler fra 700-tallet) skårene finnes det blant annet interessante paralleller i Norge (Bøe 1931:234-237; Gudesen 1980:69-70) og Sverige (Eriksson 2018:108-110), men også fra Danmark (Ramskou 1950:160-161, Fig. 19). Delen om glassperler (Sindbæk) er svært informativ, med gode oversikter over perlematerialet over tid. Strukturelt kan det innvendes at perler laget av andre materialer (f.eks. bergkrystall, rav, skjell) må letes opp i andre kapitler, og kun nevnes kort i kronologidiskusjonen. Det

skal også fremheves at funnkategorier som lær (Lauridsen, Brandt, Kveiborg og Tjellédén) og tre (Croix, Mikkelsen og Sindbæk) er spesielt interessante, fordi de sjelden bevarer så godt som i Ribe. Gode bevaringsforhold er også utgangspunktet for funnene av musikkinstrumenter, som indikerer at musikk var en viktig del av det vikingtidige bybildet.

I den grad man kan sitte igjen med noe savn etter å ha lest de to bøkene, så måtte det være knyttet til manglende informasjon om prosjektets formidlingsopplegg eller kanskje om det ble vurdert å utføre metallurgiske analyser av andre metaller enn jern (f.eks. blyisotopanalyser fra vektlodd og spinnchjul?). Alt i alt sitter uansett leseren igjen med en flott verk, en grundig gjennomgang av det arkeologiske materialet og en solid kronologi for stedet som er særlig godt forankret mot dateringen av solstormen i år 775. Det kan konkluderes med at prosjektets målsetning om å oppnå en høyoppløst forståelse av de arkeologiske aktivitetene er oppfylt, og avslutningsvis løfter Sindbæk perspektivet og gir et innblikk i hvordan det urbane nettverket har hengt sammen både internt på plassen, men også i relasjon mot verden omkring Ribe.

Christian Løchsen Rødsrud
Kulturhistorisk Museum,
Universitetet i Oslo

Sandra L. López Varela (red.): *Women in Archaeology. Intersectionalities in Practice Worldwide.* Women in Engineering and Science. Springer. México 2023. 616 sider. ISBN: 9783031276491. Pris: 250 EUR.

Kvinder i arkæologi er ikke et nytt fænomen – heldigvis. Siden kejserinde Helena Augusta benyttede sig af sønnen kejser Constantins renovering af Istanbul til at gå på jagt efter kristne relikvier, har

der været kvindelige arkæologer. At hun ødelagde mere, end hun reddede, er en anden historie. Gennem tiden har der været mange dygtige kvindelige arkæologer, men langtfra alle har fået den anerkendelse, de fortjente. I stedet er de gledet i baggrunden af mandlige kollegers forskning og feltarbejde. Sally Binford er et af de bedste eksempler på dette i nyere tid. Bogen *Women in Archaeology* viser, at kvinders bidrag til den arkæologiske forskning, formidling og udvikling er blevet overset i hele verden.

Bogen er en del af serien *The Springer Women in Engineering and Science series*. 43 kvindelige arkæologer har bidraget til bogen, der i 29 kapitler fortæller om deres forskning og personlige erfaringer med arkæologi i seks verdensdele. *Women in Archaeology* giver en solid indføring i genderarkæologiens historie, og den henvender sig både til dem, der sværger til denne form for arkæologi, og til dem, der gerne vil lære mere om genderarkæologi. Bogen giver nye perspektiver og genopfrisker genderarkæologiens historie fra begyndelsen til i dag. Samtidig fortæller den arkæologihistorie med et kvindeperspektiv fra hele verden.

Det er en temmelig dyr bog, og derfor får den måske ikke plads hos hovedparten af danske arkæologer og arkæologiinteresserede. Det er en skam, for den dykker ned i emner og områder, der ellers er underbelyst. Bogens redaktør, Sandra L. López Varela, bruger interseksjonalitet som den teoretiske ramme, der forener bogens mange kapitler og erfaringer fra mange forskellige nationaliteter og traditioner – både gamle og nuværende. Derfor er det en væsentlig pointe at lade så mange forskellige kvinder som muligt komme til orde. Som Margarita Díaz-Andreu pointerer: "... there is no country where women have been considered well by historians of archaeology. Most histories of archaeology have been written by men, who mainly discuss their accomplishments" (s.

11). Der er behov for at fortælle arkæologisk kvindehistorie på verdensplan, og det alene gør bogen til et væsentligt bidrag.

Samtidig åbner kapitlerne op for arkæologi på nye måder, end vi kender fra vores egen baghave. Kap. 9 fortæller om brugen af arkæologi til at understøtte den oprindelige befolknings krav på landområder og kulturarv i kampen mod store mine- og tømmerselskaber i Brasiliens regnskov (s. 179 ff). Arkæologi kan være aktivisme i kampen mod fattigdom med etno-arkæologisk indsamling af viden, der understøtter økonomisk vækst og bevarer traditionelle håndværk (kap. 6), eller i kampen for en større befolkningsmæssig diversitet blandt arkæologer (kap. 4). Hvert kapitel har en omfattende bibliografi, der gør arkæologi fra hele verden mere nærværende og tilgængelig.

Et af de mest inspirerende kapitler er kap. 11 om spansk arkæologi af Margarita Díaz-Andreu (s. 221 f). Kapitlet er et bud på en ny syntese for spansk arkæologi, når spansk arkæologisk kvindelige pionerer sættes i sammenhæng med genderarkæologiens udvikling i store dele af verden. For at forstå kvinders rolle i spansk arkæologi har det været nødvendigt at lede efter dem og historien om, hvordan de blev integreret i spansk arkæologi. Det har krævet et længere forskningsprojekt kaldet *ArqueólogAs* at kortlægge kvindernes usynlige historie. Må jeg foreslå, at vi gør noget tilsvarende i Danmark?

Arkæologihistorie er interessant, når den gør os klogere på den samlede viden, vi har i dag. Arkæologi kan være stærkt politisk, racistisk og kønschauvinistisk og dybt afhængig af det samfund, som den enkelte forsker lever i. Det skal vi ikke glemme. Gennem bogens kapitler er der talrige eksempler på historier, der bliver enten marginaliseret eller slet ikke fortalt. Kvinder har haft og har til dels stadig svært ved at få anerkendelse for deres arbejde. De er ofte blevet set som assistenter eller dem, der 'bare' tog sig af

katalogiseringen af genstande. Et eksempel er ægyptologen Margaret Murray, der bidrog til både fagets udvikling, forskning og formidling og kæmpede for kvinderettigheder, men på trods af det altid stod i skyggen af W.M. Flinders Petrie. Selv da hendes 100-års fødselsdag blev fejret på UCL, blev hun hyldet som Petries højre hånd fremfor den selvstændige og dygtige forsker, hun også var.

I Senegal og andre dele af det afrikanske kontinent kaster kolonihistorien grimme skygger med udpræget racisme og arkæologi som argument for hvidt overherredømme. I Senegal arbejder der stort set kun kvindelige europæiske og amerikanske arkæologer. Kun en enkelt kvindelig senegaleser arbejder der, og Khady Niang deltager på udgravninger på lige fod med sine mandlige kolleger, men arbejdet med skovl og skelske betragtes som værende maskulint. Derfor spurgte en ældre arbejder hende, om hun var en kvinde eller en mand, da hun lignede en kvinde, men skovlede som en mand, hvilket forvirrede ham (s. 456). Den lader vi lige stå lidt.

Jeg læste *Women in Archaeology* i jagen på en naturlig arvtager til *Excavating Women – A history of women in European archaeology* fra 1998. Hvis flere kapitler havde haft en syntesedel lig kapitlerne om spansk og australsk arkæologi, ville den have været det, men bogen mangler desværre ofte de syntesedannende perspektiver. I bogens kapitler er der ofte et tilbageskuende perspektiv. Jeg kan godt savne flere fremadskuende perspektiver, der kan inspirere os til nye former for arkæologi, så vi kan sikre os, at faget arkæologi bliver ved med at have relevans for mange forskellige mennesker. For mig handler genderarkæologi ikke udelukkende om at fremhæve kvinder i forskningen. Det handler i højere grad om at fortælle fortidens kvinder og mænds historie. Det perspektiv kan jeg godt savne i nogle af bogens kapitler.

Som genderarkæolog har jeg sat pris på at læse *Women in Archaeology*, der introducerer kvinder i arkæologi fra hele verden. Mange forfattere konkluderer, at vi skal blive ved med at arbejde for en arkæologi, hvor der er plads til alle – uanset køn. Det er en valid pointe. Listen over de kvinder, der brød glasloftet i den arkæologiske verden, er blevet meget længere og verdensomspændende med *Women in Archaeology*. Det er en historie, som vi først lige er begyndt at folde ud. Jeg glæder mig til fortsættelserne.

Dansk arkæologi er godt repræsenteret i den genderarkæologiske forskning, men desværre er der ikke et kapitel om kvinder i dansk arkæologi i bogen. Jeg vil ellers mene, at der er masser af materiale til at skrive den del af vores fags historie. Gennem bogen er der mange eksempler på de kvinder i den tidlige arkæologi, der blev glemt. Dem, som arbejdede indenfor faget, men blev betragtet som døtre eller hustruer til den rigtige arkæolog. Måske skal vi også kigge indad i dansk arkæologi i vores søgen efter de usynlige kvinder, der har bidraget til vores fag? Må jeg foreslå, at vi lader os inspirere af det spanske *ArqueólogAs*-projekt, den tyske database *Propylaeum Vitae*, der samler bibliografiske data om arkæologer fra renessancen til i dag, og de britiske *Trowel Blazers*, der fremhæver kvinder i arkæologi, palæontologi og geologi.

I dansk arkæologi er der plads til både kvinder og mænd, men som *Women in Archaeology* tydeligt demonstrerer, skal vi ikke holde op med at arbejde for ligestilling mellem kønnene. Både på den enkelte udgravning, på det enkelte museum og i universitetsverdenen. I dansk arkæologi er vi stolte af *Arkæologiens Fædre*, men der er stadig plads til at fremhæve de mange kvinder, der har bidraget til faget. Lad os kalde dem *Arkæologiens Døtre* og håbe, at der bliver plads til at fortælle deres skjulte historier i de kommende år.

Katrine Balsgaard Juul
Jelling

Alasdair Whittle, Joshua Pollard & Susan Greaney (red.): *Ancient DNA and the European Neolithic: Relations and Descent*. Oxbow Books. Oxford 2022. 208 sider. ISBN 9781789259100 2023. Pris: 40 GBP.

Ancient DNA and the European Neolithic beskæftiger sig med et forskningsfelt, som indenfor de seneste år har tiltrukket sig massiv opmærksomhed – nemlig analyser af genetiske relationer mellem fortidige (humane) individer og befolkninger. Analyserne baserer sig på arvemateriale udvundet direkte fra tænder og knogler fra den pågældende periode; også kaldet aDNA-forskning, palæogenetik eller arkæogenetik. aDNA-forskningen undergik op til og i løbet af 2010'erne store forandringer. Forbedrede metoder til udvinding og sekventering af DNA og til analyse af de store mængder data, samt i øvrigt sikrere adskillelse af gammelt og recent (kontaminerende) DNA, var nogle af de centrale metodiske forbedringer, som på relativt kort tid forandrede perspektiverne i aDNA-forskning drastisk. Midt i samme årti kom denne forskning for alvor ind på radaren hos arkæologer, der interesserer sig for neolitikum i Europa, da nogle af de første større studier af stenalderens befolkninger, som benyttede den nye generation af metoder, udkom. Disse studier analyserede langt flere individer, end lignende forskning indtil da havde gjort, og i modsætning til de tidligere studier var de nu baseret på information fra hele individets arvemasse eller genom (*genomic*) eller fra en slags sampling på tværs af hele genomet, som sigter på at være mere eller mindre genom-dækkende (*genome-wide*). Det gav resultaterne en helt ny udsagnskraft og en stærkt forbedret præcision.

Bogen, der anmeldes her, giver et godt indblik i mange af resultaterne og i den omfattende debat og videre forskning, som den netop skitserede udvikling afstedkom. Bogen udspringer af et seminar, som

blev arrangeret af den britiske Neolithic Studies Group og afholdt (online) i november 2021. Bogens oprindelse afspejler sig i samleskriftets sammensætning, idet omtrent halvdelen af bogens diskussion af regionale *cases* beskæftiger sig med De Britiske Øer. Nogle læsere vil muligvis finde, at bogens titel burde signalere lidt klarere, hvilken geografisk vægtning man kan forvente. Det indledende kap. 1, forfattet af to af bogens redaktører – Whittle og Pollard – giver ikke blot overblik over bogens indhold, men også en meget koncis introduktion til udviklingen af og status indenfor aDNA-forskning i den neolitiske periode i Europa. Deres korte rids af feltet og dets implikationer for den neolitiske arkæologi, som er skrevet i en karakteristisk britisk essay-stil, er forbilligt balanceret. Med det mener jeg, at forfatterne formår at anerkende fuldt ud, hvor revolutionerende aDNA-data er for vores udforskning af fortidige samfund, samtidig med at de hverken negligerer de problemer, der har været i tolkningen af aDNA-data (som i en del tilfælde er sket uden tilstrækkelig inddragelse af arkæologisk viden), eller alle de spørgsmål, som de nye data efterlader. Det er værd at fremhæve, at Whittle og Pollard ikke forholder sig ukritisk til dele af den kritik, der fra deres eget fag (arkæologien) har været rettet mod aDNA-forskningen. Fagets kritik har i nogle tilfælde været for ensidigt negativ, fordi den primært har fokuseret på at opliste en række ting, der var galt med aDNA-studierne, uden at anvise alternative tolkninger eller fremgangsmåder, der reelt tog de nye data alvorligt og integrerede dem bedre med de arkæologiske data (se bl.a. s. 5). Redaktørerne af denne bog lægger derimod op til, at både arkæologer og genetikere engagerer sig konstruktivt i at forbedre samspillet mellem de genetiske resultater, på den ene side og eksisterende såvel som ny arkæologisk viden på den anden side, hvilket nærværende anmelder kun kan bifalde.

De følgende to kapitler i bogen udfolder aDNA-feltets udvikling og nuværende situation yderligere. I kap. 2 giver Martin B. Richards et interessant, personligt indblik i feltets baggrund og udviklingshistorie hen over de seneste tre årtier, hvor såvel de store metodiske landvindinger som forandringerne i de fremherskende perspektiver bliver tydelige. Richards betoner desuden værdien af fortsat at studere mønstre i de dele af arvemassen, der udelukkende overføres fra det ene af de to forældres biologiske køn, snarere end udelukkende at forlade sig på de nyere genomiske og genom-dækkende data. I det følgende kap. 3 fremhæver Kristian Kristiansen de store resultater, som den nyere generation af aDNA-analyser har leveret, og diskuterer de nye spørgsmål og problemstillinger vedrørende samarbejde, perspektiver og forskningsstrategi, som forskere i dette felt – såvel arkæologer som genetikere – må tage stilling til. Herpå følger to metodiske kapitler, hvor Bruno Ariano og Daniel G. Bradley analyserer, hvorvidt havet generelt set båndt de neolitiske befolkninger i Europa sammen eller i højere grad skilte dem fra hinanden (kap. 4), mens Leo Spiedel (kap. 5) præsenterer nye metodiske fremskridt, ikke mindst indenfor statistiske værktøjer, og undervejs i øvrigt redegør for nogle af de grundlæggende antagelser i populationsgenetiske analyser. Tilsammen giver de to sidstnævnte artikler ikke-specialisten et godt indtryk af, hvor store muligheder (og hvor stort et arbejde) der ligger i forskellige typer analyser af de grundlæggende genetiske data, og hvor stor en forskel valget af analysestrategi kan gøre.

Kap. 6-12 er en række mere specifikke studier, som analyserer og diskuterer forholdet mellem mesolitiske og neolitiske befolkninger samt de videre udviklinger efter indførelsen af agerbrug i forskellige regioner af Europa og, for ét studies vedkommende, Sydvestasien. Vi bevæger os fra Mellemøsten (kap. 6, Eva Fernández-

Domínguez), over Sydøst- og Central Europa (kap. 7, Maxime N. Brami og Yoan Diekmann; kap. 8, Eszter Bánffy; kap. 9, Binaca Preda-Bălăniță og Yoan Diekmann) og til De Britiske Øer (kap. 10, Selina Brace og Tom Booth; kap. 11, Lara Cassidy; kap. 12, Alison Sheridan og Alasdair Whittle). Kapitlerne illustrerer på en og samme tid, hvor meget der er sket på blot de sidste 7-8 år indenfor aDNA-forskningen og i udviklingen af, hvad vi kunne kalde det arkæogenetiske samarbejde. På den ene side har vi uomtvisteligt fået et betydningsfulde og grundlæggende nye indsigter i overgangen til og udviklingen af neolitiske samfund. F.eks. står det nu klart, at migration var den mest centrale mekanisme i spredningen af neolitisk kultur fra de tidlige domesticeringsområder i Mellemøstens frugtbare halvmåne og mod vest og nordvest ind i Europa – hvilket for ikke så længe siden var et kontroversielt synspunkt. I samtlige ovennævnte dele af Europa bidrog migration væsentligt (men ikke ensartet) – både til den indledende neolitisering og til flere efterfølgende kulturomvæltninger. Men som det til dels også fremgår af de enkelte kapitler, står vi på den anden side næsten tilbage med lige så mange spørgsmål som før; der er utroligt meget at gøre i forlængelse af studier som dem, der præsenteres i disse artikler (cf. kap. 13, Susan Greaney's afsluttende kommentar). Det gælder både i forhold til at dække områder, perioder og problemstillinger bedre og i forhold til at integrere data og indsigter fra arkæologi, genetik, palæomiljøvidenskaber og andre forskningsfelter på måder, der fremmer vores forståelse af processerne bedst muligt. Her drejer det sig ikke 'kun' om at få eksisterende data kørt sammen, men også om at bruge de nye resultater til at målrette og tilrettelægge nye indsatser – både arkæologiske og genetiske – ud fra de ændrede spørgsmål, de har ført med sig. Værdien af aDNA-forskning for vores forståelse af fortidige samfund, befolkninger og kultur

ligger ikke kun i de svar, den giver os, men i lige så høj grad i de spørgsmål, som de nye data rejser.

De ovennævnte regionale studier bevæger sig altovervejende på populationsniveau – dvs. at de primært forholder sig til udviklinger i slægtskabsmønstre bredt set på regionalt og overregionalt plan gennem tid. Derimod er det måske mest markante nybrud indenfor samarbejdet mellem arkæologi og genetik, der er sket siden midt 2010'erne, kun spinkelt repræsenteret i bogen. En af pointerne i den arkæologiske kritik, der fulgte de store, banebrydende populationsgenetiske studier, som kom ud på det tidspunkt, var, at der i tillæg til den type forskning var et væsentligt behov for og potentiale i arkæogenetisk samarbejde, som analyserer slægtskabsrelationer mellem individer på langt mindre geografiske skalaer, f.eks. indenfor lokalområder og/eller decideret indenfor de samme gravkamre og gravpladser. Viden om sådanne relationer i mere lokale kontekster kan ofte nemmere kædes sammen med arkæologisk viden om et konkret samfund i et bestemt landskab, hvilket samlet kan føre til spændende og markante fremskridt i vores forståelse af disse menneskers sociale organisering, relationer, normer, økonomi – ja, generelle levevis. Indenfor de seneste fire-fem år er flere og flere aDNA-indsatser med sådanne mere lokale og i en vis forstand mere kulturelt orienterede målsætninger kommet på banen, og resultaterne er nu for alvor begyndt at indfinde sig. Bogens redaktører er bestemt opmærksomme på denne udvikling (kap. 1 og 13; se også Kristiansens kap. 3), men arbejde af den just skitserede type optræder kun sporadisk i bogens øvrige kapitler (se kap. 6, 7, 10 & 11).

Til trods for den netop nævnte begrænsning i bogens fokus kan jeg varmt anbefale læseren at gå ombord i *Ancient DNA and the European Neolithic*. Man skal ikke forvente jævn geografisk dækning, eller at alle de vigtigste typer human

aDNA-forskning er ligeligt repræsenteret, til gengæld leverer bogen noget, som intet andet samleskrift (så vidt jeg ved) til dato har gjort i samme omfang: Initiativtagerne lykkes nemlig fint med deres målsætning, som de skitserer på første side: "... at samle en række kollegaer fra disciplinerne arkæogenetik og arkæologi under samme tag og skabe sammenhængende dialog, kritik og diskussion på en måde, som normalt ikke er mulig i det gængse medie [for den videnskabelige kommunikation på området, red.], dvs. 'korte artikler i videnskabelige tidsskrifter' (min oversættelse). Bogens værdi rækker dermed udover de specifikke geografiske områder og metodiske elementer, som er kommet med på siderne. Ved at læse denne bog kan arkæologer og andre interesserede, for hvem aDNA-feltet stadig er nyt, relativt ukendt eller blot diffust, gennem en ret overskuelig indsats danne sig et forholdsvist godt overordnet indtryk af feltet. Det gælder nogle af de vigtigste eller højest profilerede resultater – men også mere grundlæggende, hvad der er på spil i mødet mellem arkæologi og genetik, og hvad vi kan få ud af samarbejdet i studiet af fortidige samfund, befolkninger og kulturer.

Niels Nørkjær Johannsen

Afd. for Arkæologi og Kulturarvsstudier,
Aarhus Universitet

Rane Willerslev, Lasse Vilien Sørensen, Mads Dengsø Jessen & Henrik Hvenegaard Mikkelsen: *En historie om mennesket – Homo sapiens og meningen med tilværelsen.* Grønningen 1. København 2022. 266 sider ISBN 9788773391037. Pris: 330 DKK.

I bogen vil forfatterne fremstille menneskets historie siden aberne ved at lade fantasien få frit spil mellem de enkelte brikker af viden, der er fra denne lange periode. Dette er sådan set ikke forskel-

ligt fra, hvad andre gør, når de beskriver fortiden ud fra den viden, vi har, og tilpasser det tidsånden, så det giver mening. Det, der her styrer fantasien, er, at leg er menneskehedenes kreative redskab, og at legen var centrum for tilværelsen som jæger-samlere i de 2-3-4 millioner år, der gik forud for udviklingen af agerbruget for ca. 12.000 år siden. Siden har arbejdet presset sig på og forskudt legen til kun at angå børnene, videnskaben og sporten med katastrofale følger.

Det legende er pakket ind i en traditionel formel fra romantikkens historicopfattelse. Først var menneskets tilværelse harmonisk og paradisisk; siden blev den konfliktfyldt og despotisk, for i nutiden igen at nærme sig det harmoniske. I forfatterens udgave er de tre trin jægersamlersamfundet, samfund med agerbrug og tidlig industri, mens velfærdssamfundet peger mod en ny harmoni. Legen har i videnskaben været opfattet som aktiviteter, der styrkede de evner og muskler, der var nødvendige i det voksne liv, men denne teori kan ifølge forfatterne ikke bevises, og derved ligestilles den med deres egen teori, som heller ikke kan bevises, nemlig at leg – noget, vi gør for sjov og uden noget praktisk formål for at slå tiden ihjel – har været central i menneskets liv og udvikling frem til agerbruget. Legen er defineret ved egalitet mellem legens deltagere. Hvis nogen forsøger at tage føring, opstår der konflikter. Så bliver legen til et spil, der har målet som fokus i stedet for processen, som er legens fokus. Legen er således egalitetens redskab. Man kan således ud fra forfatternavnenes forskellige størrelse på forsiden konkludere, at fremstillingen af bogen ikke har været en leg mellem ligemænd.

Bogens 266 sider består af ca. 45 korte (2-3-4 sider) og enkelte længere kapitler, og forløbet virker lidt tilfældigt. Nogle af kapitlerne præsenterer et enkelt fænomen, mens andre over flere sider tager fat i bogens hovedsigte. Man skal dog langt ind

i bogen, før man når frem til kernen om legen som et centralt træk i menneskets udvikling. Eksempler er, at leg med sten på et tidspunkt viser, hvordan man slår ild, mens leg med en pind og en snor fører til buen og pilen. Det vigtige er her, at det ikke er fornuften i eksistenskampen, der skaber udviklingen.

Ikke bare er legen central i dagligdagen, selv anskaffelsen af føde har været en leg. Willerslev & co stiller sig det spørgsmål, at hvis ingen kunne tvinge nogen til noget, hvorfor gad folk så gå på jagt, når alle alligevel fik del i det bytte, andre bragte til gruppen? Med reference til en idé fra 1960'erne om, at jægersamlerne kun skulle bruge et par timer om dagen for at skaffe det nødvendige, forklarer Willerslev & co dette paradoks ved at skelne mellem det vestlige menneskes individualitet, som de ser som altid værende i konkurrence med andre individer om magt og ressourcer, og jægersamleren – konkret san-mennesket – som har autonomi og derfor kan gøre, som vedkommende vil. Så når de alligevel gider at gå på jagt, skyldes det, at det er sjovt at lave noget sammen med de andre. Jagttid var fritid, jagt var leg.

Sandsynliggørelsen af deres opfattelse af jægersamlersamfundet sker med henvisning til en række antropologisk undersøgte jægersamlerfolk, som viser, at der findes både stærkt hierarkiske samfund som på nordvestkysten af Amerika og egalitære samfund, hvor især san-folket i Kalahariørkenen (bedre kendt som buskmændene) fremhæves. De australske indfødte jægersamlere nævnes ikke, måske fordi de tidligste kilder viser stærkt hierarkiske samfund med de gamle mænd som ledere og en brutal kvindeundertrykkelse. Ej heller nævnes nambikwara i Sydamerika, som skiftede mellem egalitære agerbrugssamfund i regntiden og hierarkiske jægersamfund i tørtiden. Men alligevel generaliseres den romantiske opfattelse af san-folkets liv til

at gælde hele fortiden, uden at dette forklares nærmere.

San-folket er ifølge Willerslev & co den mest succesfulde gruppe *Homo sapiens* målt ud fra, hvor længe de har levet med den samme samfundsstruktur og subsistensøkonomi, og de ses med deres fælles økonomi og minimale sociale ulighed som model for de fortidige mennesker. Dette kan ikke overraske, for efter at san-folket havde skiftet status fra nærmest dyr, som man gik på jagt efter og indimellem åd, til en status efter 2. Verdenskrig som romantiserede stenalderfolk i en sådan grad, at de blev gjort til arkæologernes model for rekonstruktionen af vores egen ældre stenalder. Og da vores egen stenalder har været karakteriseret ved velstand og lighed i små overskuelige grupper, det fortidige harmoniske paradys, ja, så må san-folket repræsentere den samme tilstand. I 2010 hentede Sagnlandet Lejre på Sjælland således en gruppe san op, så de kunne leve ældre stenalder i Lejre.

I øvrigt er det karakteristisk, at san-folkets liv gøres til repræsentanter for den million år gamle menneskelige fortid. I europæisk tænkning siden antikken har man sat lighedstegn mellem at være fjernest geografisk og menneskeligt. Da man sejlede syd om Afrika, blev de folk, der levede her, til det fjerneste i forhold til europæerne – som dyr, som på kanten af dyr og mennesker, som de mindst intelligente, som i denne bog de kulturelt ældste, ja endog som dem, der har det mest oprindelige eller ældste DNA. Der skrives intet om, hvordan disse san-folk var storleverandører af elfenben til den amerikanske pianoindustri, turistførere på europæiske storvildtjagter og undertrykte kvægvogtere på de store kvægfarme, eller at alternativet til at finde en eksistens i ørkenen er byernes værste slum. San-folket har tidligere levet i langt mere frugtbare egne, men er blevet fortrængt til ørkenområderne af især den europæiske ekspansion, men også af agerbrugsfolk

nordfra og de kvægavlende khoikhoi (nedladende kaldt hottentotter), som levede i de frugtbare områder, indtil de blev stort set udryddet af europæiske indvandrere.

Det politisk korrekte kommer også til udtryk i en feministisk vinkel på historien. Willerslev & co brokker sig over, at vi kun taler om 'stenaldermanden', for der var jo også kvinder, og de havde lige så stor betydning som mændene. Men få sider efter handler fortællingen om vores *forfædre*. Helt galt går det lidt senere, hvor vi får at vide, at det var manden, der som forsørger rejste sig og gik på to ben for at skaffe føde til kvinden, som til gengæld gav ham sex og var monogam. Den amerikanske idé fra sidste halvdel af det 20. århundrede om mennesket som oprindeligt monogamt og om forsørgermanden, der gennem eksistenskampen står forrest i udviklingen, en idé, der går helt tilbage til Charles Darwin, blev jævnet med jorden af kvindebevægelsen i 1970'erne og frem. Her var det i nogle udgaver kvinderne, der rejste sig på to ben, da de skulle transportere både småbørn, mad og brænde. Og da de skulle koordinere det hele, var det også hos dem, hjernen udviklede sig. Manden måtte så også op på to ben for at følge med kvinderne, ligesom han nød godt af den tvekønnede formering, hvad intelligens angik. Det monogame ægteskab som iboende mennesket i kraft af et handelsforhold med mandens forsørgelse som betaling for kvindernes seksuelle tilbud har ikke haft sin gang i europæisk tænkning. Det nærmeste må være de socialistiske idéer omkring år 1900, hvor man mente, at kvinden under kapitalismen biologisk havde udviklet monogami, mens mandens udvikling til monogami først ville blive fuldført i og med socialismen.

Meningen med at give dette eksempel er at vise, at den dybe tid, Willerslev & co dykker ned i, er en fortidig fortid, dvs. sådan som denne fortid for en del år siden blev fremstillet. Det er

generelt et lidt bedaget verdensbillede, som de bruger som ramme for deres fortællinger. Neandertalernes uddøen placeres, som man mente for måske 20 år siden, 10.000 år for sent. Denne tidligere uddøen fremgår ikke blot af nutidig forskning, men også af Nationalmuseets neandertalerudstilling. Dertil ser Willerslev & co stadig menneskets afstamning som noget med at finde tilbage til oprindelsen, hvorfra forskellige linjer førte frem til os. Men i den seneste forskning har netværket været model for menneskets udvikling. Ligesom nutiden kan opfattes som et globalt netværk af udveksling mellem individer af gener og kultur, så er den dybe fortid sat på samme formel, for herved forenes to centrale træk i det 21. århundrede: Globaliseringen og hyper-individualismen i et *world wide web*.

Hvorfor gik man så over til det agerbrug, der slavebandt mennesket i arbejdets sved og hierarkiets diktatur? Her er det for Willerslev & co rusen, der drev mennesket. Det legende menneske ville være fuld, ikke bage brød. De dyrkede planter skulle bruges til øl. Efterhånden blev man så afhængig af øllet, at man også kom til at hænge på agerbruget. I forfatterens anden og knap så fantasifulde version af agerbrugets oprindelse skete det ved en snigende proces. Det begyndte med indsamling af vildt korn, som blev selekteret efter bl.a. størrelse. Spild under transporten førte til tiltagende vækst af kornet omkring bopladsen, og på et tidspunkt såede man direkte i jorden, hvorfor såsæd måtte gemmes, hvorved der var noget at stjæle, hvorved kornkamrene måtte beskyttes, hvorved volden øgedes i kampen om korn og jord. Nu blev folk fanget og kunne ikke vende tilbage til den nomadiske tilværelse som jæger-samlere. Effekten af agerbruget var katastrofal. I et lidt længere afsnit opregnes en lang række negative sider af agerbruget såsom slid, usikkerhed, større fødselshyppighed, dårligere tænder og lavere højde.

Det sted, hvor Willerslev & co især finder udtryk for legen, er i de kunstneriske udfoldelser som f.eks. løvemennesket fra Hohlenstein-Stadel i Tyskland, en ca. 40.000 år gammel figur af mammuttand af et menneske med løvehoved. Tanden er det tidligste eksempel på et rent fantasi-produkt i form af kombinationen af menneske og dyr. Den er generelt blevet tolket som en genstand, der i lighed med de berømte venusfigurer har haft en religiøs funktion. Med behandlingen af hulemalerier kommer Willerslev & co nærmere idéen om leg, selvom idéen ikke udfoldes her. I stedet anvendes de fantastiske hulemalerier og venusfigurer til at kritisere tanken om evolution indenfor kunsten samt den mandsdominerede tolkning af figurerne som frugtbarhedssymboler. Måske stammer venusfigurerne i stedet fra kvinder, der har fremstillet figurer af sig selv. De kan med deres små ben ligne en kvinde, der kigger ned ad sig selv. Men ellers fremstilles kunsten som en leg på grænsen til eller i fantasiens verden. Kernen i dette er, at den kunstneriske udfoldelse i den dybe fortid måske ikke var noget funktionelt i forbindelse med identitet eller tilbedelse, men udtryk for den fri leg i den lange fritid, altså også her en fornægtelse af det funktionelle som indgang til forståelse af fortiden.

Bogen afsluttes med nogle overvejelser over det moderne samfund, som ikke kun beskrives negativt. Børnedødeligheden er bragt ned, levealderen forøget, sikkerhe-

den i vores velfærdssamfund forøget, osv., men alligevel nager en ny krisebevidsthed om klima og ressourcer. Noget må ændres, og en del af løsningen kunne være at lære af jæger-samlerne ved at genindføre den leg, vi mistede.

Bogen er velskrevet og på mange måder informativ. Dens mening er vel en opfordring til læseren om at give legens kreative potentialer langt mere plads. Den er sjov at læse, men det synes at være en bog, der mere afspejler behovet for at udgive noget end at ville oplyse læserne. Det har nok været en fantasifuld leg med viden at lave bogen. Det er jo korrekt, at den historie, der indsættes mellem brikkerne af viden, bygger på fantasi, men disse fantasier, hvor forkerte de i dag synes at have været, har haft den kvalitet, at de har været meningsfyldte i forhold til tidsånden. De mange fortællinger har forsøgt at give vores nuværende eksistens mening ved den måde, hullerne mellem brikkerne er blevet udfyldt på, helt på samme måde, som arkæologerne gør, når de formidler Danmarks historie, og som Nationalmuseet gør med sine udstillinger, hver gang de fornyes. Men det er desværre ikke tilfældet med denne bog, når man lige ser bort fra de enkelte politisk korrekte markeringer.

Ole Høiris
Aarhus Universitet